

**T.C
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL
BİLİMLER ENSTİTÜSÜ FELSEFE VE DİN
BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**SOVYET HÂKİMİYETİNİN İLK YILLARINDA (1920-
1950 YILLARI ARASINDA) AZERBAYCAN'DA DİNİ
HAYAT**

Yüksek Lisans Tezi

Rüstem NURİYEV

**Danışman
Doç. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT**

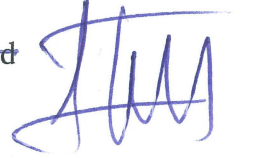
**RİZE
2019**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında 142704029-Rustem NURİYEV tarafından hazırlanan *Sovyet Hakimiyetinin İlk Yıllarında 1920-1950 Yılları Arasında Azerbaycan'da Dini Hayat* başlıklı bu çalışma, 23 Temmuz 2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Şevket TOPAL

Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT

Kabul/Red

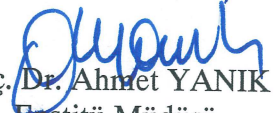
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Yahya TURAN

Kabul/Red

12.08.2019

Doç. Dr. Ahmet YANIK
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 23.07.2019

Rüstem NURİYEV

ÖN SÖZ

Bu araştırmada Sovyet Hâkimiyetinin ilk yıllarında Azerbaycan'da dine ve dindarlığa karşı tutumları, bu tutumların toplum üzerindeki etkisi, Komünist Partisi'nin din aleyhine yürüttüğü siyaset, insanların sosyalist düşüncüyü nasıl benimsedikleri ve yönetim tarafından benimsemeğe mecbur edildikleri üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda Sovyet yönetiminin dini mabetlere ve din eğitime karşı kampanyalarından söz edilmiş, mescit, kilise, sinagog vb. gibi ibadet yerlerinin kapatılması hakkında bilgiler verilmiştir.

Her türlü dini inancı reddeden Sovyet rejimi, din aleyhine mücadelede ateizmi bütün topluma zorla kabul ettirmeğe çalışmıştır. Bu yüzden ülkede yaşayan Hristiyanlar, Müslümanlar ve diğer dinlerin mensupları inançlarını gizlice yaşamak zorunda kalmışlardır. Fakat haliyle, bu oldukça zor bir işti. Zira jurnalciliğin ve kuşkuculuğun çok yaygın olduğu bir dönemde, bunu gizli yapmak pek mümkün olmuyordu. Yönetimin ise haberi olduğunda inançlı insanlar takibata uğramaktan, hapse atılmaktan, hatta öldürülmekten kurtulamazlardı.

Araştırma Giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu, amacı, önemi, hipotezleri ve yönteminden bahsedilmiş, kısaca din, dindarlık ve dini hayat gibi temel kavramlardan bahsedilmiş, ilgili dönemin genel durumuna bazı açılardan bakılmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde Rusya döneminde Azerbaycanda dine bakış, Azerbaycanda Sovyet Hâkimiyetinin kurulması ve rejimin her alanda uyguladığı çeşitli baskılar ve bu baskıların psikolojik etkileri incelenmiştir. İkinci bölümde rejimin uygulamalarının sertleştirilmesi, ateizm sisteminin halk ve aydınlara dayatılması ve buna yönelik tepkiler, üçüncü bölümde de rejimin ılımlı din siyasetine değinilmiş ve bunun halk ve aydınlar üzerindeki psikolojik etkileri değerlendirilmiştir.

Bu araştırmanın akademik kriterlere uygun olarak hazırlanmasında titizlik içinde inceleyen ve çalışmam boyu büyük ilgi ve yardım gösteren çok değerli danışman hocam Doç. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT'E şükranlarımı sunarım. Çalışmam boyunca bana yol gösteren, tecrübe ve tavsiyelerinden istifade ettiğim değerli arkadaşım tarihçi Elşen Abdurrahmanov'a ve her zaman maddi ve manevi desteğini esirgemeyen çok değerli ağabeyim Abdurrahman Nuri'ye göstermiş oldukları ilgilerinden doyalı şükranlarımı arz ederim.

Rüstem NURİYEYEV /2019

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN.....	3
ÖN SÖZ	4
İÇİNDEKİLER	5
ÖZET	8
ABSTRACT.....	9
KISALTMALAR	10
GİRİŞ	12

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSYA DÖNEMİNDE AZERBAYCAN’DA DİNE BAKIŞ

1.1. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE AZERBAYCAN’DA DİNE BAKIŞ..	26
1.2. SOVYET HAKİMİYETİNİN AZERBAYCAN’DA KURULMASI	35
1.2.1 Sovyet Hakimiyetinin İlk Yıllarında İslama ve Din Adamlarına Yönelik Tutumlar.....	41
1.2.1.1. Devletin Dine Karşı Tutumu.....	41
1.2.1.2. Ateizim Propagandası	48
1.2.1.3. Mübariz Allahsızlar İttifakının Kurulması.....	49
1.2.1.4. Mubariz Allahsızlar İttifakı projesinin çöküşü	53
1.2.1.5. Mubariz Allahsızlar İttifakı Projesinin Halk Üzerindeki Psikolojik Etkisi	56

1.3. DİNİ HAYATLA İLGİLİ YASAKLARIN PSİKOLOJİK ETKİLERİ.....56

1.3.1 Dini Hayatla İlgili Yasakların Halk Üzerindeki Psikolojik Etkileri56

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET HAKİMİYETİNİN 1925-1944-LÜ YILLARI

2.1. STALİN DÖNEMİ.....59

2.1.1 Dini mabetlere ve Kurumlara Karşı Tutumların Sertleştirilmesi65

2.1.2.Devletin Din Adamlarına Karşı Tutumları73

2.1.3. Devletin Dini ve Milli Bayramlara Karşı Uygulamaları74

2.2 DÖNEMİN EĞİTİM SİSTEMİNDE ATEİZM PROPAGANDASI79

2.2.1 Sovyet Döneminde Ruslaştırma Siyaseti.....82

2.2.2. Sovyetin Din Siyasetinde Söylemsel ve Eylemsel Tutarsızlık .83

2.3. SOVYET DÖNEMİNDE DİNİN KAMUDA VE AİLE HAYATINDAKİ UYGULAMALARI90

2.3.1. Dönemin Aydın Dindarlığı95

2.3.2. Dönemin Halk Dindarlığı97

2.3.3. Sovyet Hükümetinin Kılık Kıyafete Karşı Yaptırımları.....99

2.3.4. Bilim Adamları, Aydınlar Ve Yazarların Dinle İlişki Nitelikleri101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET HAKİMİYETİNİN 1944-50'Lİ YILLARI

3.1. SOVYET HÜKÜMETİNİN DİN ADAMLARINA KARŞI TUTUM VE DAVRANIŞLARI.....	110
3.1.1. 40'lı Yıllarda Azerbaycanda Dini Ortam	110
3.1.2. 40'lı Yıllarda Kılık Kıyafetlere Karşı Tutumlar.....	111
3.2. SOVYET PROPAGANDASININ ETKİLERİ.....	113
3.2.1. İkinci Dünya Savaşı ve Hükümetin Dine Karşı İlimli Tutumu	115
3.2.2. Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresinin Tesis Edilmesi	116
3.2.3. Bütün Sovyet Mekanında Bazı Camilerin Faaliyyetine İzin Verilmesi.....	117
3.2.4. Yumuşamaların Halk Üzerindeki Sosyo-Psikolojik Tesiri	120
SONUÇ	121
KAYNAKLAR	123
ÖZ GEÇMİŞ	133

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT

Hazırlayan: Rüstem NURİYEV

Yıl: 2019

Sayfa Sayısı: 133

ÖZET

SOVYET HAKİMİYYETİ'NİN İLK YILLARINDA 1920-1950 YILLARI ARASINDA AZERBAYCAN'DA DİNİ HAYAT

Bu çalışma temel amacı 1920-1950 yıllarında Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da yaşanan dini hayatı temel dinamikleriyle ortaya koymak ve günümüze yansımalarını psikolojik bir bakış açısıyla irdelemektir. Tarihsel bağlamda Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'sı döneminden Sovyetler Birliği döneminin birinci çeyreğine kadar olan süreçte yaşanan dini hayatı ve dini hayatın içinde yaşanan ortam hakkında detaylı bilgi verilmiş, daha sonra dönemin dini hayatını etkileyen faktörler üzerinde durulmuştur. Söz konusu dönemde özellikle Stalin rehberliğinde yürütülen politikaların halk üzerinde ciddi etkiler bıraktığı görülmüştür. Netice itibarıyla dönemin dini hayatının içinde bulunduğu politik tutumdan etkilendiğini ve toplumda önemli değişikliklerin olduğu kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler birliği, Azerbaycan, din, dini hayat

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department: Philosophy and Religious Sciences

Thesis Type: Master Thesis

Supervisor: Doç. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT

Author: Rüstem NURİYEV

Year: 2019

Pages: 133

ABSTRACT

THE RELIGIOUS LIFE IN AZERBAIJAN IN SOVIET UNION GOVERNMENT DURING 1920-1950 YEARS

The main purpose of this study is to reveal the religious life in Azerbaijan during the Soviet Union in 1920-1950 with basic dynamics and to examine its reflections to the present day from a psychological point of view. In the historical context, detailed information was given about the religious life of Azerbaijan from the period of Tsarist Russia to the first quarter of the Soviet Union and the environment in the religious life. It was observed that the policies carried out under the guidance of Stalin had serious effects on the people in the period under review. As a result, it was concluded that the religious life of the period was affected by the political attitude and there were significant changes in the society.

Keywords: Soviet union, Azerbaijan, religion, the religious life

KISALTMALAR

AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AK(b)P MK	:Azerbaycan Komünist (bolşevik) Partisi Merkezi Komitesi
AK(b)P	: Azerbaycan Komünist (bolşevik) Partisi
AKP	: Azerbaycan Komünist Partisi
AMAB.	: Azerbaycan Mübariz Allahsızlar Birliği
AMAİ.	: Azerbaycan Mübariz Allahsızlar İttifakı
ARDA	: Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi
ARSSİHDA	: Azerbaycan Respublikası (Cumhuriyeti) Siyasi Senetler ve İctimai Harekatlar Devlet Arşivi
ASŞC.	: Azerbaycan Sovyet Şura Cumhuriyeti
C.	: Cilt
f.	: Font
HKK.	: Halk Komiserliği Konseyi
KMDİ	:Kafkas Müslümanları Dini İdaresi
MK	: Merkezi Komite
RK(b)P	: Rusya Komünist (bolşevik) Partisi
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
RSFSR MK	:Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Respublikası (Cumhuriyeti) Merkezi Komitesi
s.	: Sayfa

SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB EA	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Elmler Akademiyası
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
ÜİK(b)P MK	:Ümumittifak Komünist (bolşevik) Partisi Merkezi Komitesi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
XDIK	: Halk Dahili İşler Komiserliği
XMK	: Halk Maarif Komiserliği

GİRİŞ

SSCB'nin çöküşünden ve komünist ideolojisi'nin sona ermesinden sonra, devlet, toplum, siyasal ve bilimsel olguların yanı sıra, Sovyet dönemi ile ilgili objektif bilgilerin de gün yüzüne çıkmaya başladığına şahit oluyoruz. Bu bilgiler dahilinde Sovyet döneminde aşılana (yürütülen) sosyal kültürel, dini ve manevi alanlar önemli yere sahiptir. Sovyet İktidarının (Rusyada 1917-1991 yılları, Azerbaycanda 1920-1991 yılları) dini, milli-manevi değerlere karşı takındığı tutum köktenci karakterli olsa da, bolşeviklerin bazen kendi politikalarını gerçekleştirmek, uluslararası arenada iyiniyetli devlet olarak tanınmak amacıyla dine ve din adamlarına karşı yapmacık “düşkünlük” ve “hoşgörü” sergilediklerine de tanık oluyoruz. Sovyet İktidarının din politikasına açıklık getirmek için bolşeviklerin “Ekim Devrimi”nden sonra Doğunun Müslüman emekçilerine yönelik seslenişlerine, söyledikleri vaatlere dikkat edilmesi önemlidir. 22 Kasım 1917 yılında “Rusya'nın ve Doğunun tüm Müslüman emekçilerine yönelik müracaatta” ve 5 Aralık tarihli “Doğunun tüm Müslümanlarına yönelik çağrıda” din adamlarını proletaryanın bir üyesi olarak gören, kendilerinin ilerdeki yaşam ve bakımları için güvence veren bolşevikler, 1920 yılının Nisan devriminden sonra her şeyi unuttular. 20'li yılların başlarında dine ve dini değerlere karşı bazen sert, bazen de dikkatli tutum sergileyen iktidar, 20'li yılların ikinci çeyreği ve 30'lu yıllar zarfında daha radikal tutum sergilemeye başladı. Bu nedenle 1920-30'lu yıllarında Azerbaycan'daki etno-itirafçı süreçlere, bu açıdan bakmak özel bir öneme sahiptir. Dolayısıyla bu konu üzerinde araştırma yapan bilim insanlarının, Sovyet yönetiminin halkın milli değerleri ve dini inançlarına karşı ne denli baskılar yaptığını, tarihi gerçekler ışığında ortaya koymaları gerekmektedir ki, bu da onların milli, manevi ve kutsal görevleridir.

1930'lu yıllarda Sovyet yönetimi tarafından halkın dini ve milli değerlerine yapılan baskılarla ilgili Azerbaycan'ın merhum cumhurbaşkanı Haydar Aliyev şunları söylüyordu: “Komünist ideolojisinin Azerbaycan halkına

vurmuş olduğu en büyük darbe 70 yıl boyunca dinini yasaklamış olmasıdır.” Fakat bu baskılara rağmen, halk inancını hiç kaybetmedi ve milli değerlerinden vazgeçmedi.¹

Bununla birlikte Sovyet yönetim sisteminin neticesinde toplumun yaşamında bir dizi yozlaşmalar yaşandı. Dini kisveler ve aksesuarlar giderek azalmaya başladı. Dini ayinlerin ve etkinliklerin yasaklanması, camilerin ve kiliselerin kapanması, din adamlarına karşı baskı politikasının yürütülmesi sonucu dindar insanların sayısının azalmasına neden oldu. Dini bayramların yerini dünyevi bayramlar, devrim günleri ve emekçi günler tutmaya başladı. Ateizm propagandasının çoğalmasıyla toplumun günlük manevi yaşamında belirli boşlukların oluşmasına neden oldu.

Dolayısıyla yirminci yüzyılın başlarında Azerbaycan’da dini durumun nasıl olduğunu araştırmak çok önem arz etmektedir. Konunun iyi ortaya konması için dönemin literatürüne, gazete, dergi ve arşiv malzemelerine bakmak gerekmektedir. Bu yüzden biz de, döneme ışık tutması açısından Milli İlimler Akademisi Muhammed Fuzuli adına Elyazmaları Enstitüsüne, Azerbaycan Devlet Arşivinin Şeki şubesi gibi önemli arşivlere, Huseyngulu Sarabiski’nin ‘Köhne Bakı’ eseri, Kaspi gazetesi, Molla Nasrettin dergisi, Komünist gazetesi, Allahsız dergisi, Şeki Fehlesi gazetesi, Bakinskiy Raboçi gazetesi ve Azerbaycan Gadını dergisi gibi o dönemin geniş kitlelere hitab eden basın ve yayın organlarına araştırmamız için mühim olduğu gerekçesiyle müracaat ettik.

Araştırmanın Konusu

20. yüzyılın Sovyet yönetiminin Azerbaycan’da dine ve dindarlığa karşı yapmış olduğu baskılar ve uygulamalar rejimin yürüttüğü ateist politikanın

¹ Haydar Aliyev, “Dinimiz Halkımızın Milli ve Manevi Servetidir”, “İrşad” İslam Araştırmaları Merkezi, (1999): 165.

toplum üzerindeki sosyal ve psikolojik etkileri araştırmamızın konusu olmuştur. Araştırmaya çalıştığımız bu çalışmada Sovyet yönetimi amacına ulaşmak için kurduğu çeşitli dernekler ve basın vasıtasıyla baskıcı siyasetini uygulamaya çalışmış, olumlu sonuçlar almayı hedeflemiştir. Özellikle Stalin döneminde devletin politik tutumu ve İkinci Dünya Savaşına süregelen süreçte, toplumun ve bireylerin dini inanç ve değerlerinin ortadan kaldırılmasının ve bu politikanın dönemin bireylerinin üzerinde bıraktığı negatif etkileri bir nebze olsun incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmamızın temel amacı, 1920-1950 yılları arasında Azerbaycan'da dine ve dindarlığa karşı yapılmış uygulamaların tarihsel, kültürel ve psikolojik yönlerini derinlemesine irdelemek, şimdiye kadar detaylı olarak işlenmeyen bu konuyu özgün bir şekilde ortaya koymak, aynı zamanda Sovyet Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerinde meydana gelen olayları dikkate alarak mevcut sistemin faaliyetine açıklık getirmektir.

Bu çalışma, 1920-1950 yılları arasında Azerbaycan'da dinin ve dindarlığın psiko-sosyal açıdan ele alınması bakımından büyük önem arz etmektedir. Söz konusu dönemde Sovyetler Birliğine bağlı cumhuriyetlerde, aynı zamanda Azerbaycan'da, ateizm ve tanrı tanımazlığın, rejimin ana ideolojisi olarak benimsetilmeğe çalışıldığı görülmektedir. Dolayısıyla yönetim tarafından tarihi ve dini mabetlerin kilise ve mescitlerin tamamen yok edilmesi siyaseti, bu siyasetin insanlar üzerindeki psikolojik etkisi, özellikle de Müslüman Türk toplumuna yapılan baskıların göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Konuyu araştırırken, öncelikle Muhammed Fuzuli adına Elyazmaları Enstitüsü, Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Azerbaycan Devlet Arşivinin Şeki şubesi ve dönemin Sovyet basınında geniş bilgilerin, yazılar ve değerlendirmelerin bulunduğunu gözlemledik. Bu yüzden dönemi aydınlatan kaynakların, hem araştırmacılar, hem

de konuyla ilgilenenler için önemli olduğu kanaatine vardık ve ana kaynaklar olması hasebiyle bunlardan geniş ölçüde yararlandık.

Araştırmanın Hipotezleri

Bu araştırmada Sovyet hükümetinin kurulmasından 1950-li yıllara kadar olan hadiseleri ele almaya ve Rejimin dine ve dindarlığa olan baskıcı siyasetini sosyal ve kültürel boyutunun birey ve toplum üzerindeki psikolojik etkisini incelemeye çalışacağız. Araştırmada şu sorulara cevap verilecektir:

1. Sovyetler birliğinin kurulmasının Azerbaycan halkı üzerindeki etkileri nelerdir?

2. Toplumun kültürüne çevrilmiş inanç ibadet sistemini yok ederek ateist bir sistemi insanlara empoze etmek, toplum üzerindeki emekçilerin milli ve dini bayramları ellerinden alınarak iş günü ilan etmesi ve tabanında ağırlıklı olarak İslam kültürü olan Azerbaycan toplumunun söz konusu sisteme verdiği tepkiler nelerdir?

3. Stalin'in sürgün politikaları, dönemin dindar toplum ve bireyleri üzerinde nasıl bir iz bırakmıştır?

4. Dönemin aydın ve yazarlarının dini alanla ilgili çalışmaları ve rejime verdiği tepkiler hangi düzeydedir?

Belirlenen sorular çerçevesinde teste tabi tutulacak hipotezler şunlardır:

1. Sovyet döneminde yönetici kadronun dini alandaki tutumu halk üzerinde travmatik bir etki bırakmıştır.

2. Dönemin din politikaları çerçevesinde din eğitimi yasaklandığından toplumla devlet arasında ciddi kopukluklar meydana gelmiştir.

3. Resmi olarak yasaklanan dini faaliyetler gayri resmi olarak yer altına inmiş ve varlığını bu şekilde devam ettirmiştir.

4. Devletin dini alandaki tutumu ve sürgün faaliyetleri bireylerin psikolojik sağılıklarına olumsuz yönde etki etmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızın konusu Sovyet Döneminin 1920-1950 li yıllarında Azerbaycan'da dini hayat olduğundan söz konusu döneme ait Sovyet tarihi, Azerbaycan tarihi ve hem Azerbaycan hem de Türkiye'de yapılmış doktora, yüksek lisans, makale vb. gibi çalışmalardan yararlanılmıştır ve gerekli bilgiler fişlenmiştir. Ayrıyeten konu psikoloji, din psikolojisi ve din sosyolojisi açısından ele alınıp yorumlanmağı çalışılmıştır. Takdir edilmelidir ki söz konusu dönem bundan yaklaşık bir asır önce kurulmuş ve 70 senelik büyük bir dönem devam etmiştir. Haliyle dönemin dini hayatını tüm dinamikleriyle ortaya koymak gerçekten zor bir iştir. 1920-1990 yılları arasında dinin sosyal boyutuyla beraber tamamen silinip yok edilmesi ve günümüzde yeteri kadar nicel verilerin bulunmaması işin ne kadar zor olduğunun kanıtıdır.

Çalışmamızın konusuyla ilgili yeterli kaynakların bulunmaması ve verilerin sınırlı olması hasebiyle Azerbaycan'ın çeşitli kütüphane ve "Elyazmaları Enistitüsü"ne gidilerek mümkün olduğunca birinci el kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış ve alanımızla ilgili mevcut kaynaklar taranmıştır. En başta Azerbaycan Tarihi 6-7. ciltler, Abdullah Ehedov'un Azerbaycan'da din ve dini tesisatlar, Veli Hulufu'nun Panislamizm, Emperyalizm ve Ruhaniyet, Musa Kuluzade'nin Sovyet Hakimiyetinin ilk yıllarında Allahsızlar Cemiyetinin oluşturulması ve Faaliyeti, Dirilik Dergisi, Devlet ve Din dergisi, Komünist gazetesi, Bakinskykiy rabochi gazetesi vd. kaynaklara müracaat edilmiştir.

Temel Kavramlar

Din

İnsanlığın başlangıcından bu yana var olduğu bilinen ve bu anlamda evrensel bir fenomen olan din, tanımlaması oldukça güç bir olgudur. Şimdiye kadar yapılan hiçbir tanım, sınıflama ve kavramlaştırmanın dini tam olarak açıklayacak güçte olmaması, üzerinde uzlaşılan bir tanımın ortaya çıkmasını zorlaştırmıştır. Dinin, birey ve toplum hayatının her boyutunda yer alması ve bilim adamları tarafından kendi kişisel anlayış ve eğilimleri doğrultusunda bir sınırlılık içinde görülmesi, bu olgunun herkes tarafından kabul gören kesin bir tanımla açıklanamamasının temel sebepleri olarak gösterilmektedir.²

Dinin anlaşılması ve geniş bir din tanımının yapılabilmesi için kesinlikle indirgeme yoluna gidilmeksizin dinin, kutsal ve aşkın olanla ilişkili olduğunu, bir şekilde kutsala yönelik inanç ve pratikler kompleksine sahip bulunduğunu, sadece bireyle değil, aynı zamanda grupla da ilişkili bir fenomen olduğunu ve nihai anlam problemleri olarak görülen şeylere çözüm sunduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bu anlamda insanın tutum ve davranışlarını, inananlar arası ilişkileri ve toplumsal hayatı belirleyen temel kurumlardan birisi olarak sürekli varlığını gösteren dinin, her devirde düşünürlerin ve sosyal bilimcilerin ilgi odağı olduğu, ancak bütüncül bir yaklaşımı benimsemek yerine kendi bakış açılarına göre her biri dinin bir yönünü ön plana çıkarmak suretiyle bu kavrama yeni bir tanım getirme gayreti içine girdikleri görülmektedir. Örneğin bu gayretin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve dinin sadece sosyal ve kurumsal yönüne vurgu yapan bazı tanımlamalara göre din, kutsal olarak kabul edilen varlıklara yönelik geliştirilen ve sonuçta ahlaki bir topluluğun oluşmasını sağlayan inanç ve uygulamalar bütünü ve ya bir grup tarafından paylaşılan, o grup üyelerine kendilerini adayabilecekleri hedefler sunan ve onlara ortak bir davranış biçimi veren sistem olarak görülürken, dinin sadece bireysel yönüne vurgu yapan tanımlamalar, dini,

² Faruk Karaca, *Din Psikolojisi*, (Trabzon: Eser Ofset Yayıncılık, 2017), 69.

insanla yüce kudret arasında yaşanan tecrübi ilişkiler sistemi olarak tarif etmektedir. İndirgemeci bir yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkan bu tür tanımlamaların dışında özellikle son dönemlerde daha bütüncül bir yaklaşımın benimsendiği ve bu anlayışla din olgusunun açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir.

İslami literatürde “akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilahi bir kanun”³ olarak tarif edilen dinin, hem bireysel hem de toplumsal yönüne vurgu yapan tanımlamaların, din kavramının özünün anlaşılması bakımından daha kapsayıcı olduğu düşünülmektedir. Zira dinin bireysel ve toplumsal boyutlarının, gerçekte bir madalyonun iki yüzü gibi, beşeri dini tecrübenin, birbirinden ayrılması veya birinin ötekine indirgenmesi mümkün olmayan, farklı, ancak temelde birbirini tamamlayan iki boyutunu oluşturduğu, bireysel din ve toplumsal din ayırımının bir bakıma yapay ve analitik olup, aynı dini tecrübe gerçeğinin farklı iki yönünden ibaret olduğu bir gerçektir.⁴

Dindarlık

Dini, açıklamaya yönelik tanımların ortak noktaları birleştirildiğinde dinin, kutsalla girilen tecrübi bir ilişkinin gereği olarak hayatın tüm boyutlarını dışarıda hiçbir şey bırakmadan kucaklayan bir yaşam tarzı, daha açık bir ifadeyle “hayatın ta kendisi” olduğu söylenebilir. Din psikolojisi literatüründe “dindarlık” ve “dini hayat” gibi kavramlarla ifade edilen bu yaşam tarzı, genel olarak “Allah’la uyumlu bir hayat” yaşama çabasına karşılık gelmektedir.⁵ Böylesi bir çaba içerisindeki birey, dinin inanç, ilke, pratik ve sembollerini içselleştirerek bunları tutum ve davranışlarına yansıtır. Yani inandığı dinin emir, tavsiye ve yasaklarına bireysel düzlemde uyduğu gibi dinini, gündelik hayatında toplumsal denetleyici

³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur`ân Dili*, (İstanbul: Çelik-Şura Yayınları 1992), 2: 293.

⁴ Zeynep Özcan, *İnönü Dönemi Dini Hayat*, (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi yayınları, 2015), 15-18.

⁵ Karaca, *Din Psikolojisi*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları 2010), 71.

olarak kabul eder ve yaşayışının bir göstergesi haline getirerek kendi bünyesine mal eder.⁶

Bu anlamda bireyin “karakteristik bir özelliği” haline gelen dindarlık, Allah’a inanma ve bağlanma derecesi, O’nu zihinlerde tasavvur etme tarzı, ibadet alışkanlıkları, ahlaki tercih ve kararlar, aile içi yaşam ve diğerleriyle ilişkiler, tutum ve davranışlar temelinde ele alındığında, bu kavramın yaşanan din, yani dinin hayata geçirilerek bilfiil yaşanan biçimi olduğu görülmektedir. Böylesi bir yaşam biçiminin her dindar için her zaman aynı kalite ve içtenlikle yaşandığı söylenemez. Çünkü dinin insan hayatında yayıldığı alanlar (inanç, ibadet, bilgi, tecrübe, sosyal hayat) ve insanın iç dünyasında inmiş olduğu derinlik seviyeleri ve bu derinliğin gelişim ve oluşum süreçlerindeki farklılıklar, dindarlığı her birey için farklı ve biricik hale getirmektedir. Bu anlamda bireyin kendine has dini algısı ve yorumuna dayanan dindarlığın, en genel anlamıyla bireyin bağlandığı dinin kendi hayatındaki özel yansıması bile, gerçekte insanların sayısı kadar dindarlık biçimlerinden bahsetmek mümkündür. Çünkü bireylerin zihinsel, duygusal, ahlaki ve dini gelişimlerinin yanı sıra, aile, grup, kitle iletişim araçları ve diğer çevresel etkenler, aldıkları eğitim, başlarından geçen olaylar, yaşantıları ve dini algılamaları birbirinden farklıdır. Bu anlamda öznel bir tecrübe olan dindarlığın aile sosyalleştirmesi, cinselliğe bakış, cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim, coğrafi bölge, kırsal-kent hayatı ve sosyoekonomik statü gibi olgusal ve sosyal çeşitli faktörler tarafından etkilendiği söylenebilir.⁷

Dini Hayat

Dindarlık geniş inanç ve uygulama şekillerini kapsayan çok unsurlu bir yapı arz eder. Birbirinden farklı özellikler taşıyan dinler, kültürel ve kişisel unsurlarla da dönüşerek çok renkli bir dindarlık formlarıyla karşımıza çıkar.

⁶ Muhammed Kızılgöçer, *Din Psikolojisi`nin 200`ü*, (Ankara: Otto Yayınları 2017), 58.

⁷ Özcan, *İnönü Dönemi Dini Hayat*, 15-18.

Çünkü dinin her ferdi, dini farklı şekillerde algılayabilir ve kültürel ortamda yaşantı haline getirilirken farklılıklar sergileyebilir. Bu bağlamda dindarlığın ne olduğu, nasıl ve niçin yaşandığı ve hangi motivasyonların etkin olduğuna dair sorular, dindarlığın boyutlarını belirlemede teorisyenlerin çıkış noktası olmuştur.

Mesela Charles Glock bireyin dini yaşamasıyla dinlerden farklı dindarlık türlerinin ortaya çıkabileceğini ancak bazı unsurların, tüm dindarlık türleri için geçerli olabileceğini ileri sürmüştür. Ona göre hemen hemen bütün dinlerin yaşanması esnasında oluşan ortak boyutlar şunlardır: 1. İnanç boyutu. 2. İbadet boyutu. 3. Tecrübe boyutu. 4. Bilgi boyutu. 5. Etki boyutu.⁸

İnanç Boyutu: Her dinin mensuplarından istediği bazı inanç esasları vardır. Bir dine inandığını belirten bireyin öncelikle bunları kabul ve tasdik etmesi beklenir. Bu inançlar dinden dine farklılık gösterdiği gibi din içerisinde de farklılıklar arz eder. Dinin koyduğu inanç ilkeleri, ilahi bir varlığın var olduğunu ortaya koymayı, onun niteliklerini ve diğer inanç unsurlarını (ahiret, kurtuluş, ceza, kader vb) ikrar etmeyi gerektirir. Her din, bu inanç ilkelerinin farklı yönlerine vurguda bulunur. Fakat çoğunlukla genel kabul görmüş dini inançlar, dinin bu boyutunu oluşturur. Mesela, bir Müslüman'ın Allah'ın varlığına ve birliğine, meleklerle, peygamberlere, ahiret gününe dair temel ilkeleri benimsemesi, kabul edip doğrulaması onun dindarlığının inanç boyutunu gösterir. İnanç boyutunun en önemli yönü, hayatın merkezi noktasını teşkil edip ve inananların “nihai anlam”a dair sorularına cevap vermesidir.

İbadet Boyutu: Her dinin kendi mensuplarından istediği özel dini pratikler vardır. İnananlar, bu ilkeleri kendi şartları nispetinde gerçekleştirmeye çalışırlar. Her türlü ayin, dua ve diğer ibadetler bu boyuta dahildir. Bireysel ve toplumsal dini pratikler, insanların ibadete katılma sıklığı, dini pratiğin çeşitli biçimleri arasındaki değişik ilişkiler bu boyut içerisinde değerlendirilir. Bir Müslüman'ın

⁸ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1998), 74.

namazı, orucu, bir Hıristiyan'ın kiliseye gitmesi, ayinlere iştirak etmesi, dua etmesi dindarlığının ibadet boyutuna işaret eder.

Tecrübe Boyutu: Dini tecrübe boyutu, kişinin kutsal alanla olan doğrudan iletişim sürecinde yaşadığı dini duyguları (huzur, huşu, korku, sevgi vb.) içerir. Dine inanan her insan bu duyguyu farklı yoğunlukta yaşar ve her din bireyin öznel dindarlığının göstergesi olan bu tecrübeye belirli bir değer verir. Dini yaşayanlar çoğunlukla tecrübe boyutunu ibadet esnasında dua ederken yaşarlar ancak duygu boyutu bu durumlarla sınırlı değildir. Mesela günlük hayatında her hangi bir olumlu gelişmeyle karşılaşan kişi bunun kendisine Allah'tan gelen bir lütuf olduğu duygusuna kapılıp ona karşı huşu, şükran ve sevgi duygusu yaşayabilir. Tecrübe boyutunun ifade edilmesi zordur. Mesela hacdan yeni dönen birisinin “hacın nasıl geçti” sorusuna ağlayarak “anlatamam ki, gidip görmeniz, yaşamamız lazım” sözlerinde olduğu gibi dindarlığın bu boyutu ifade edilemezlik özelliği taşır.

Bilgi Boyutu: Her dinde kutsal metinler, inanç esasları ve dini ibadetler ile ilgili bilgiler yer alır ve o dine tabi olandan bunları bilmesi ve bu bilgilere güvenmesi beklenir. Bir inancı bilmek onu kabul etmek için temel şarttır. Bu yüzden bilgi boyutu ile inanç boyutu arasında sıkı bir ilişki vardır. Dini bilgi, ibadet boyutuyla da ilgilidir. Kişi dini bilgisi nispetinde ibadet eder. Ancak bildiğinin hepsini ibadetlerine yansıtmayabilir. Çünkü dinin ilkelerini yaşantıya dökme bilgidен daha fazlasını (inanç, irade, motivasyon, kültürel ve çevresel şartların uygunluğu vb.) gerektirir. Dini bilgi, dini bağlılığın göstergesi olarak görülür. Fakat dindar insanların neyi bilmesi gerektiği, dini bilginin kalitesi ve dini bağlılığın göstergesi olarak ne tür bir bilginin kullanılacağı dinlere göre farklılık arz eder. Mesela bir Müslüman'ın bilmesi gereken fıkıh bilgisiyle bir Hıristiyan'ın arasında çok fark vardır.

Etki Boyutu: Dinin etki boyutu, dini inanç, tecrübe, ibadet ve bilgi boyutlarının özeti gibidir. Bu boyutların insanın düşünce, duygu ve davranışlarında bıraktığı izlerin bir bütünüdür. Diğer boyutların günlük hayata

olan yansımalarını içeren boyuttur. Dinin etki boyutu, dinin inanandan ne beklediği ile inananın dine bağlanması ve ibadetleri sonucunda tutumlarında ne gibi değişiklikler olduğuna işaret eder. Kişinin inandığı dini ilkeler gereği dürüst olması, insanlarla iyi ilişkiler kurması, yeme içme giyinme alışkanlıklarını bu ilkelere göre ayarlaması dindarlığın etki boyutuyla alakalıdır. Ayrıca bireyin bazı sosyal münasebetleri, evlilik ve boşanma, hatta doğum kontrolü ve ya kürtaj konusundaki tutumları hep dindarlığın etki boyutu içerisinde değerlendirilir.

Bireylerin dini hangi motivasyonla yaşadıkları üzerinde duran ve dindarlığın *neliği* kadar *nasıllığının* önemli olduğunu vurgulayan Gordon Allport ise dindarlığın iç kaynaklı ve dış kaynaklı olmak üzere ikiye ayırmıştır.⁹

İç kaynaklı dindarlıkta kişi, motivasyonu bizzat dinin kendisinde bulur. Bu tip dindarlıkta bireyler, dinin inanç ve emirler ile uyum içindedir. Kişi bütünüyle benimsediği inançları içselleştirmek için gayret eder ve onlara uygun davranır. Dini emirler arasında ayrımı yapmaksızın hepsini yerine getirmeye çabalar. Kişi, dini her konuda bir başvuru kaynağı olarak görür. İç kaynaklı dini yönelim dinin samimiyetle yaşanması ve bireyin dini düşünceleri, duyguları, tutumları, tercihleri ve yaşam tarzına yansıtması halidir.

Dış kaynaklı dindarlıkta ise birey hedeflerine ulaşmak için dini kullanma eğilimindedir. Dini yaşamak, amaç değil araçtır. Bu tür dindarlıkta, toplumda statü kazanmak, kendini haklı çıkarmak veya dikkat çekmek gibi hedefler için din kullanılır. Zayıflamak için oruç tutmak, toplumsal onaylanma elde etmek için ibadetleri yerine getirmek buna örnek olarak verilebilir. Bu tür yönelim riyakar bir dindarlık olarak değerlendirilebilir. Kişi böyle bir yönelimde Allah'ı kişisel ve toplumsal ihtiyaçlarını gidermeye hazır olarak algılar. Her iki dindarlık türünün farklı tezahürleri olabilir. Mesela dışsal dindarlık yani “dini bir araç olarak görme” kişinin kendisine odaklanmasına ve sadece kendisini düşünmesine sebep olabilir. Ancak içsel dindarlık, yani “dini bir amaç olarak içselleştirme” ise kişinin

⁹ Karaca, “Din Psikolojisi’de metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu”, *EKEV Akademi Dergisi* 3, sy. 1 (2001): 192.

kendisini aşmasına ve her şeyi kendi ihtiyaçları merkezinde düşünmenin ötesine geçmesine ve başkalarını düşünerek gerçekten şefkat ve kardeşlik duyguları geliştirebilmesine yardımcı olabilir.¹⁰

Sosyo-Kültürel Ve Sosyo- Ekonomik Açıdan 1920-1950’li Yıllarda Azerbaycan

Dönemin Dini Durumuna Genel Bir Bakış

1917 yılında Çarlık Rusyasının yıkılması sonucunda bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti 1920 yılında da Bolşevik Rusyası tarafından işgal edildi. Artık bu tarihten sonra Azerbaycan’da din-devlet ve din-toplum ilişkilerinde köklü değişimlerin yaşandığı yeni dönem başlamış oldu.

İnsanoğlu yaratılışı gereği her zaman yüce ve üstün bir yaratıcıya, dolayısıyla dine ihtiyaç duymaktadır. Sovyet rejimi bu ihtiyacı sanatla kapatmaya çalışmıştır. Öyle ki, özellikle Orta Asya ve Kafkaslarda sanat, resim, müzik, tiyatro, spor, her türlü müzikal ve tiyatral merasim ve etkinlikler, bayramlar, törenler aralıksız düzenleniyordu. Sovyetler dağıldıktan sonra bile Orta Asya ülkelerinin ne kadar sanat, tiyatro, edebiyat ve şiire düşkün olduğu açıkça gözlemlenebilmektedir.¹¹

Rejim ateizmin ve dinsizliğin alt yapısını pekiştirmek için her alanda sivil vatandaşların dini yaşantısına müdahale etmiştir. Örneğin ailesinde namaz kılan, oruc tutan birisi varsa o şahsın kariyerinde yükselmesi ya da komünist partiye üye olması neredeyse mümkün değildi. Sovyet bir müslüman komünist partiye üye olduktan sonra, ailesinde birilerinin dindar olduğu veya bazı dini ibadetleri yerine

¹⁰ Ali Köse ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, (İstanbul: Timaş yayımları, 2014), 112-116.

¹¹ Ali Yıldız Musahan, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası”, *İLTED* 44, (2015): 237.

getirdiği anlaşılırsa hemen parti uyeliği silinir, takip baskı başlar, fişleme yöntemi devreye girer ve gerektiğinde sorguya çekilirdi.

Namaz ibadeti için devletin ciddi baskısı olduğu için genç neslin neredeyse tamamına yakını namaz kılmıyordu. Belli bir zaman sonra namaz artık yaşlıların gelenek ve göreneği haline geldi.

Ramazan orucu da açıkça yasak edilmişti. Devlet kurumları, değişik iş yerleri, okul ve b. yerlerde özellikle mesai saatlerinde oruc tutmak kesinlikle yasaktı. Ayrıca psikolojik baskıları da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Sovyetler Birliği döneminde bilhassa Ramazan ayı içinde din karşıtı propaganda en ileri seviyeye ulaşmaktaydı. Bu sırada rejim oruç ibadetini: “Barbar geleneği, çirkin ve gerici, emekçilerin sosyalizmi yücelmesinde etkin rol almaktan alıkoyan... deyimleriyle, karikatür ve hicivleriyle hücum edilmekteydi.¹²

Genel olarak halkın her zaman namaza nazaran oruc ibadetine meyli daha fazla olduğu için günümüzde olduğu gibi rejim döneminde de oruc ibadeti namaz ibadetine göre halk arasında daha çok rağbet görmüştür.

Zekat konusuna gelince zaten ülke içinde zengin kesim olmadığından ve herkes gelir bakımından birbirine eşit bulunduğundan zekat doğal olarak ortadan kalkmış ve belli bir zaman sonra da unutulmuş ibadetler arasına girmişti. Zekat bir nevi kapitalist düzenin simgesi haline geldi, yani Sovyet insanı zekatı, zenginlerin fakirlere bahşettiği sadaka şeklinde algılıyordu.

Maddi durumları yerinde olan Müslümanların hayatta bir kere yerine getirmekle yükümlü oldukları hac farızası 1920’den sonra Sovyetler Birliği sınırlarının kapanmasıyla imkansız hale gelmişti. Ancak 1945’de hac ibadetini yerine getirmeye müsaade edildi, ama ferdi yolculuklara izin verilmemekte, ancak resmi makamların izniyle gruplar halinde hacca gidilebilmekteydi. 1945’den sonra her yıl 20 yahut 30 kişi olmak suretiyle bir kaç yüz kişi Suudi Arabistana

¹² Musahan, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası”, 44: 240-41.

gidebilmişti. Ayrıca hacca giden her kafilede hacı adaylarını sıkı takip etmek için mutlaka devlet ajanları bulunurdu. Bu durumdan haberdar olan hacı adayları da ziyaret süresince oralarda diğer yabancı ülke vatandaşlarıyla görüşmemeye, konuşmamaya çalışırlardı.¹³

Dönemin Eğitim Durumu

Sovyetler Birliğinde Müslüman topluluklar arasında okuma yazma oranının zaman içerisinde önemli gelişmeler gösterdiğini açıkça görmek mümkündür. Müslümanlar arasında 1920’lerde %7-10 olan okuryazarlık oranı 1980’lerde %99’lara yükselmiş bulunmaktaydı. Ne var ki, genel eğitimdeki bu gelişme ile İslam kültürünün kitlelere ulaştırılması arasında ters bir orantının varlığı dikkat çekmektedir. Sovyetler Birliği genelinde en yüksek düzeyde eğitim ve öğretim kurumları olan üniversitelerde, bilim akademilerinde, önemli kent merkezlerinde öğretmen yetiştiren eğitim enstitülerinde, Marksist-Leninist felsefeye dayalı ateist eğitim hakimdi. Bu eğitim kurumlarında genel olarak ideolojik eğitim sistemi yürütülmekte ve İslam, feodal yapının bir ürünü olarak görülmekte ve gösterilmekteydi.¹⁴

¹³ Musahan, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası”, 44: 241.

¹⁴ Musahan, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası”, 44: 236.

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSYA DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA DİNE BAKIŞ

1.1. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA DİNE BAKIŞ

Sovyet yönetiminin ilk yıllarında Azerbaycan'da sosyal, siyasal ve inanç yönünden karmaşık bir durum yaşanmaktaydı. Söz konusu dönemde, rejim insanların sosyalist düşünceyi benimsemelerini ve komünizm idealini hedef olarak seçmelerini istemiş, daha doğrusu herkesi buna mecbur etmiştir. Bu doğrultuda rejim, Müslümanların inancına, ahlakına ve aile yapısına açıkça müdahale etmiş, dinsizlik ve tanrı tanımazlığı zorla kabul ettirmeğe çalışılmıştır. Haliyle rejimin amacı, istisnasız her vatandaşı Tanrı inancından, dini ahlaktan ve aile kültüründen yoksun birer “Sovyet insanı” olarak yetiştirmektir. Bu amaca uygun olarak insanları, okul öncesi eğitimden başlayarak üniversite eğitimi de dahil hayatın tüm alanlarında, hiçbir manevi ve dini altyapıya dayanmayan, tamamen insan ürünü moral ve etik öğretisine esaslanan ahlak ve eğitim sistemi hayata geçirmeğe başlamıştır.

Sovyet hükümetinin dinsizleştirme politikasından farklı olarak Çar Rusyası döneminde hristiyanlaştırma, provoslavlaştırma politikası güdülmüş, aynı zamanda İslama karşı olumsuz yaklaşım sergilenmiştir. Bütün bunlara rağmen İslami değerler ve dini inanç toplum hayatında kendi gücünü muhafaza etmiştir.

19. yüzyılın başlarında Azerbaycan Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edildikten sonra birçok alanda olduğu gibi, insanların dini inanç ve milli değerlerine karşı Sovyet rejimi kadar olmasa da devletin baskısı vardı. Çünkü Çar yönetimi, İslam dinini Ruslaştırma siyaseti için büyük bir sorun olarak görüyordu.

Bolşevikler Azerbaycan'ı işgal edene kadar ülke genelinde 2 binden fazla mescit faaliyet gösteriyordu. Azerbaycan'ın Kuzey bölgesinde 450, Şeki ilinde toplamda 36 mescit faaliyet göstermekteydi. Bu ibadet yerleri, Ziver Bey Ahmedbeyov, Kerbelayı Sefihan Karabağı, Usta Kerbelayı Ahmed, Usta Ağabala, Usta Ahmedbala, Mirze Melik gibi dönemin önde gelen mimarları tarafından inşa edilmişti.¹⁵

İlginçtir ki, Çarlık yönetiminin baskılarına rağmen insanlar Ruslaştırma siyasetine maruz kalmamak için daha fazla ibadethane açmaya öncelik veriyorlardı. Örneğin, 1848 yılında Azerbaycan'ın on ilinde toplam 983 mescit varken, 1908 yılında bu rakam sadece Yelizavetpol'da (Gence) 1014'e yükselmşti. Mescitlerden başka şehirde 662 kilise, 101 ibadet evi, 4 manastır, yani toplamda 1781 dini ibadethane mevcut idi.¹⁶ Bütün bunlar Sovyet rejiminin aksine çar Rusya'sının İslam'a karşı ılımlı tutumunun bir göstergesidir.

Azerbaycan'da Şiilik daha çok güney, Sunnilik ise kuzey bölgelerinde yaygındı. Şii çocuklar Şii medreselerinde, Sunniler de Sunni medreselerinde dini eğitimlerini alıyorlardı. 1828 yılında Çar Rusya'sı Güney Kafkasya'da dindarların hukuk ve imtiyazlarını belirleyen teşkilat tesis etmişti. Alınan kararlara esasen Sunnilere müftü, Şiilere ise Şeyhülislam görevlendirilmiştir. Çar hükümetine bağlı din adamlarının yetiştirilmesi için 1849 yılında Gence, Şuşa, Şamahı ve Bakü'de Müslüman okulları açılmıştır. Mezhepler arası çatışmaları önlemek için bu okullarda Sunni ve Şii mezhepleri sürekli kontrol altında tutulmuştur.¹⁷

1914-1915'de Azerbaycan'daki toplam medreselerin sayısı 786, öğrencilerinin sayısı ise 12409'du. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra bu ayrılık ortadan kaldırıldı. Dini İtikat Bakanlığının

¹⁵ Şehla Nuruzade, *XX asrın 1920-1930. Yılları arasında Azerbaycanda Etnokonfessional şerait*, (Bakü: Hazar Üniversitesi Yayınları, 2010), 13.

¹⁶ *İstoriya Azerbaydjana V 3-X t. T.2.* / Pod. red. İ.A.Guseynova, A.S. Sumbat-zade, A. N. Quliyeva, E.A.Tokarjevskogo. Bakü: İzdatelstvo Akademii nauk Azerbaydjanskoy SSR, 1960, s. 953.

¹⁷ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2007), 4: 111-112.

Şeyhülislam ve Müftüye gönderdiği mektupla söz konusu idare (Sunni ve Şii ruhani idaresi) Azerbaycan'ın o dönemdeki başkenti olan Gence şehrine nakledildi. 1 Eylül 1918'de tam faaliyete başlayan kurum, bir süre sonra merkez Bakü'ye taşınmıştır.¹⁸

Bölgede etnik temizlik politikası uygulayan ermeni taşnakları 1918 mart soykırımı günlerinde Sunni Şii çatışması yaratmakla bazı bölgelerde katliam yapmağa çalışmış, ancak bu girişimler aydın din adamları tarafından önlenmiştir.

Çarlık döneminde şehir mescitleriyle beraber köy mescitleri ve mahalli mescitler de faaliyet göstermekteydi. Mescitler yalnız ibadet için değil, aynı zamanda eğitim faaliyetlerini de yürütüyorlardı. Örneğin, 1905 yılında Bakü'de Hacı Banı mescidinde “Neşri Maarif,” 1907 de Şah mescidinde Saadet cemiyetinin “Medrese-i Saadet” dini okulları açılmıştı. Medrese-i Saadet'te Türkiye'de tedris edilen ders programı çerçevesinde dersler okutulmaktaydı. 1908 de ikinci “Medrese-i Saadet” açıldı. Bu okulun müdürü Ali Bey Hüseyinzade'ydi. Bu tip Medreselerin biri de Gence'de Şah Abbas mescidinde faaliyete başladı. Şeki'de “Darüş-Şafak”, Ağdaş'da “Darul-ur-fan”, Göyçay'da “İgbal” ve.b medreseler faaliyet göstermeye başladılar.¹⁹

Fakat Çarlık yönetimi Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetini her geçen gün daha da arttırmaktaydı. Nitekim 1911'de Rusya'da yapılmış kurultayda Azerbaycan'da ortaokullarda Azerbaycan Türkçesinde eğitimin yasaklanmasına dair yasa çıkarılmış, öğretmenlerin okullarda Azerbaycan Türkçesinde konuşması kesin olarak yasaklanmıştır.²⁰

Azerbaycan'ın önde gelen aydınları bu siyasete karşı ciddi mücadele vermekteydiler. Bakü'de yerleşen Aleksandriya Kızlar Okulunun adı 1912 yılında

¹⁸ Abdulla Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, (Bakı: Azərneşr, 1991), 54.

¹⁹ Nuruzade, *XX asrın 1920-1930. yılları arasında Azerbaycanda Etnokonfessional şerait*, 20.

²⁰ *İstoriya Azerbaydjana V 3-X t. T.2. / Pod. red. İ.A.Guseynova, A.S. Sumbat-zade, A. N. Quliyeva, E.A.Tokarjevskogo. Bakı: İzdatelstvo Akademii nauk Azerbaydjanskoy SSR, 1960, s. 782.*

değiştirilerek ‘Kız Öğretmenler Yüksekokulu’ adını almış ve doğuda ilk Müslüman kız okulu faaliyete başlamıştır. Okulun açılmasında ve faaliyetinde Hacı Zeynelabdin Tağıyev’in müstesna rolü olmuştur.²¹

Azerbaycan’da medreselerin ve diğer eğitim kurumların faaliyet göstermesi, Bolşeviklerinin iddia ettikleri gibi söz konusu dönemde halkın cahil olduğu fikrini tamamen çürütmektedir. Nitekim Çarlık yönetiminin tüm engellemelerine rağmen dönemin hayırseverlerinin halkın bilinçlenmesi için ellerinden geleni yaparak, farklı şehirlerde okullar ve kütüphaneler açtıkları bilinmektedir. Örneğin, Azerbaycan’da ilk kütüphane 1868 yılında Gencede, ilk kıraathane ise N.Nerimanov tarafından 1894 yılında Baküde açılmıştır. 1905 yılında Alimerdan Bey Topçubaşov tarafından ‘Kafkasya’da Yaygın Eğitim’ hakkında program hazırladı, lakin dönemin Kafkas Valisi Voronsov Daşkov bunu onaylamadı. Bundan tam bir yıl sonra 10 Kasım 1906’da, Bakü’de aynı program yeniden gündeme geldi ve Bakü’nün Müslüman nüfuzu ‘Bakü Yaygın Eğitim Cemiyeti’ adı ile faaliyete başladı. Yaygın eğitim programı sadece Bakü ile sınırlı kalmadı, diğer illerde de uygulamaya kondu.²²

Görüldüğü gibi dönemin aydınları ve hayırsever zenginleri, Azerbaycanlı gençlerin eğitimleri için ellerinden geleni yapmıştır, Muharrem ayında, Kurban, Ramazan ve Nevruz bayramlarında çeşitli etkinlikler düzenleyerek bağışlar ve yardımlar toplamış, bunları eğitim kurumlarına aktarmışlardır.²³

Yapılmış yardımların sayesinde, daha sonra Hayriye cemiyetleri ve medreseler açılıyordu. Nitekim 1913 yılında Müftü Muhammed Pişnamazzade bu tür toplanan yardımlar hesabına Şeki’de iki sınıflı Rus-Tatar okulu açmıştır.²⁴

Diğer yandan da halkın bilinçlenmesi için dine ait birçok eserler yazılıyordu. Nitekim 1887-1907 yılları arasında Zakafkasya (Maver-i Kafkas)

²¹ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 4: 317.

²² *Kaspiy Gazetesi*, 4 Ocak 1913, No: 3

²³ *Kaspiy Gazetesi* 8 Kasım 1906, no: 240; 10 Kasım 1906, no: 242.

²⁴ *Kaspiy Gazetesi*, 23 Mart 1913, no: 67.

Müslümanlarının şeyhi Abdüsselam Ahundzade'nin dine ve şeriata ait üç ciltlik "Tarihi-Mukaddesi-Enbiya", "Risaleyi-Ümdetül-Ehkam", "Vaz ve Nasihat", dört ciltlik "Risaleyi-Zübdetül-Ehkam" adlı eserleri yayınlandı. Zakafkasya (Mavera-i Kafkas) Sunni Müslümanları Dini önderi Molla Hüseyin Gayıbov'un dört ciltlik "Azerbaycan'da Meşhur olan "Şuaranın Eşarına Mecmua" adlı eseri neşredildi. Eserde 17 ve 19. Yüzyıllar arasında yaşamış yüzden fazla şair ve yazarın eserleri toplanmıştı.²⁵

1912'de Mir Abbas Abbaszade'nin "Şariat Dersliğı," A.Y.Talibzade'nin iki ciltlik "İslam Tarihi" vb. yayınlandı.²⁶

1905'da Hacı Zeynelabidin Tağıyevin desteğıyle Bakü müftüsü Mir Muhammed Kerim Ağa Bakuvi Azerbaycan diline tercüme ettiğı "Kur'ân-ı Kerim" neşredildi. 1908'de Molla Muhammed Hasan Mövlazade Kur'ân-ı Kerim'i Azerbaycan Türkçesine tercüme ederek Gence'de yayınlattı.²⁷

Kur'ân-ı Kerimin Azerbaycan diline tercüme edilmesi tarihi bir devrim niteliğindeydi. Dönemin önde gelen aydınlarından olan Rehim bey Melikov "Segodnya" gazetesinde konu ile ilgili şöyle yazıyordu: "*Dahi insanların sağlam düşüncelerinin sözde dindarların ağzında tahrif olunmasına ve halka onlar tarafından yanlış aktarılmasından rahatsız olanların sabırsızlıkla bekledikleri bir eserdir*".²⁸

Bolşevik işgaline kadar Azerbaycan'da Müslümanlar dışında Hristiyanlar ve Yahudiler de yaşamaktaydı. Hristiyanlık Çarlık yönetiminin bölge insanını Ruslaştırmak için uyguladığı iskan siyaseti sonrası çok daha yaygınlaşmıştı. Böylece iskan siyasetine uygun olarak Azerbaycan topraklarına Rusların yerleştirilmesine başlanılmıştır. Bu yüzden Rusya'nın Tavriya, Orenburg,

²⁵ Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, 59-61.

²⁶ *Kaspiy Gazetesi*, 4 Ocak 1913, No: 3

²⁷ "Kur'ân'ın Tercümesi", *Dirilik Dergisi* 1, ocak (1916): 265.

²⁸ Ragimbek Melikov, "Nedorazumenie V Otnoşeni Naşionalnostey", *Segodnya Gazetesi*, 6 Haziran, 1908, 37.

Tambov, Saratov gibi çeşitli illerinden getirilen aileler Azerbaycan'ın tarımsal bölgelerine yerleştirilmiştir. Bu yerleştirme siyasetinin sonucu olarak 1917'ye gelindiğinde, Azerbaycan'da 50'den fazla yeni yaşam noktaları ortaya çıkmıştır. Yeni getirilen Rus ailelerin kendi Provaslav inancını rahat yaşamaları için esasen Bakü ve çevresinde meskunlaştıkları görülmüştür.

Rusların gelmesi sonrasında Hristiyan mabetlerinin de sayı çoğalmaya başlamıştır. Bakü'de ilk Roma Katolik kilisesi 19.yy ortalarında Rus ordusu tarafından Katolik askeri birliklerinin Kafkasya'ya sürgün edilmesinden sonra yapılmıştır. Kilise önce Tetri-Skaro'daki (Gürcistan) Roma Katolik kilisesine bağlanmış, daha sonra bağımsız olmuş ve "Kutsal Meryem'in Bakire Hamileliği" adını almıştır.

1903'te Bakü'de bir kilise daha inşa edilerek "Kutsal Haç" kilisesi adını almıştır. Bu kilisede İncil okutulmaya başlanmış, Dinler tarihi dersleri verilmiş, dini musiki dersi zorunlu hale getirilmiştir.

Azerbaycan'da Hristiyanların dışında Yahudiler de yaşamaktaydı. Çarlık Rusya'sı döneminde Kuba, Derbend, Bakü, Gence, Göyçay, Oğuz, Kusa gibi ülkenin 30 yerleşim yerinde yaşayan Yahudilerin 1910'daki nüfusu toplam 14876 idi. Özellikle Dağ Yahudileri denilen Yahudi nüfusun her geçen yıl daha da artması Azerbaycan'da dini inanç özgürlüğünün ne kadar elverişli olduğunu göstermekteydi. Dağ Yahudilerinin ibadet ettikleri sinagog sayısı ülke genelinde 14 adet idi. Tetkik olunan dönemde prozelitizm, yani bir dinden başka dine geçiş çok az miktarda göze çarpmaktaydı. Dolayısıyla Bolşevik işgalinden önce Azerbaycan, çeşitli inançların faaliyet gösterdiği dindar bir ülke konumundaydı denebilir. Yalnız pek tabii olarak, önde gelen din İslam diniydi.

Azerbaycan'da dini bayramların ve merasimlerin kutlanması insanların hayatlarında önemli yer tutmaktaydı. Özellikle Şii bölgesinde Muharremlik törenlerine büyük önem verilmekte hatta sokaklarda yürüyüş şeklinde kutlanmaktaydı. 1930'da "Komünist" gazetesinde bu törenlerle ilgili bir makale yayınlanmış, bu törenler halk için bir adet halini almıştır. Yalnız dönemin

aydınları Mehmet Said Ordubadi, Celil Memmedkuluzade vb. medyada sürekli olarak Muharremlik törenlerini eleştirmişler ve bunu dini radikalizm olarak değerlendirmişlerdir. Ancak Sovyet döneminden önce de bu etkinlikler bazı aydınlarca eleştiriliyordu. Örneğin, Feridun Bey Köçerli 1907’de “*Zakavkazie*” gazetesinde şöyle yazıyordu: “*Bu çeşit ibadetler, baş yarmak, kan çıkarmak gibi ayinler, insan sağlığına büyük ölçüde zarar vermekte ve bu İslam dinine tamamen aykırıdır.*”²⁹

1906 yılında Tiflis’te yayın hayatına başlayan *Molla Nasrettin* dergisi de Şiiilerin bu tür törenlerini ciddi şekilde tenkit etmiş ve buna karşı sistemli kampanya yürüterek çeşitli karikatürlerle eleştirmiştir.

Toplumda kadınların yeri ve hakları, onlara yapılan davranışlar Azerbaycan aydınlarını düşündüren en büyük problemlerden biriydi. 1907’de “*Molla Nasreddin*” dergisi yayınlarında, kadın hak ve hukuklarına geniş yer vermiş, Hz. Peygamber adına uydurulan hadislerle değil, hak kitabı olan Kur’ân-ı Kerime göre hareket edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Dönemin önde gelen dini otoriteleri de bu düşüncelere saygı göstermiş ve halkın cehaletten kurtulması için onları desteklemişlerdir. Nitekim 1911 yılında Ağahüseyn Resulzade, “*Noksanlarımız*” adlı kitabında insanlığın genel düşmanı sayılan cehaletle mücadele ve kendi hukuklarını savunmak için kadınların ilim irfanla uğraşmalarının, kendi varlıklarının farkında olmalarının şart olduğunu dile getiriyordu.³⁰

Dönemin aydınları tarafından halkı bilinçlendirmek için yaptıkları faaliyetler Çarlık yönetimini hayli ürkütüyordu. Bu nedenle yönetim, bazı dindar grupları ve kendisine sadık memurları Müslümanlar aleyhinde kullanma gayreti içine giriyor, İslam aleyhine açıkça kışkırtıcı girişimlerde bulunuyordu.

²⁹ Ferudin Koçarlinskiy, “Ko Dnyu Aşura”, *Zakavkazie Qazeti*, 10 Şubat 1907, 33.

³⁰ Nuksanlarımız, “*Baku*” gaz., 1911, 5 avgusta, no: 175.

O dönemde İslam dünyasının lideri Osmanlı devleti sayılmaktaydı. Yalnız Osmanlı devletinin Batı ülkeleriyle savaşması ve Rus zulmünden kurtulmak isteyen Azerbaycan halkının “Türkçülük” fikrine sarılması, İslami hassasiyetin daha çok artmasına sebep olmuştu. “*Russkoe Slovo*” gazetesinin sayfalarında çıkan “Haçın Hilale Karşı Mücadelesi”, “Kutsal Savaş” başlıklı yazılar bu hassasiyetin bir göstergesiydi. Bu yazılar Hristiyan toplumu arasında Müslümanlara karşı adeta nefret tohumlarının atılmasıydı. Yönetim ise Müslümanlara daha çok baskı yapıyor, özellikle halkı aydınlatan dini otoritelere ve aydınlara engel olmaya çalışıyordu. Bu sebeple Gence, Bakü, Şeki, (Azerbaycan) Kazan, Petrovsk, Simferopol, Daşkent Çistopol, Orenburg (Rusya) vb. şehirlerde din adamlarının ve aydınların evlerine ani baskınlar yapıyorlardı. Fakat pek bir sonuç elde edilemiyordu.³¹

Yönetim basın yoluyla da İslam ve Müslümanlar aleyhine propaganda yapıyordu. Nitekim gazetelerde İslam karşıtı haberler çıkıyor, İslam dini Hristiyanlıkla karşı karşıya getirilmeğe çalışılıyor, hatta Müslüman kesimi kışkırtmak için dine karşı şiddetli bir şekilde saldırılıyordu. İş o yere varıyordu ki, *Russkie Vedemosti* ve *Russkoe Slovo* gazetelerinin Müslüman aboneleri olayları protesto etmek için aboneliklerini iptal ettirmek zorunda kalıyorlardı.

İslam’a karşı yapılmış saldırılar ister sosyal isterse de psikolojik olarak Rusya Müslümanlarını daha da hiddetlendirmiş ve buna karşılık Bakü’de Kızıl Aypara Cemiyetine yardımlar toplanmıştır. Bir çok illerden farklı olarak Bakü’de hükümet yetkilileri yapılan yardımlara engel olmamıştır. Bazı Müslüman teşkilatları ise çar hükümetinin olumsuz tutumu ihtimalini göz önünde bulundurarak hem Kızıl Aypara hem de Kızıl Haç Teşkilatlarına yardımlarını yapmışlardır.³²

Anlaşıldığı üzere, nisan devriminden önce, dini birlik Müslüman uluslarını, hem siyasi hem sosyal yaşamda bileştiren kilit bir faktördü. Bu nedenle

³¹ Muslumanskaya jizn v 1912 g. *Kaspiy gazetesini*, 3 ocak 1913, no: 2.

³² Muslumanskaya jizn v 1912 q. *Kaspiyy gazeti*, 1913, 3 yanvarya, 2.

din için yapılan çağrı asla cevapsız kalmazdı. Dönemin önde gelen basın organı olan *Müsavat* gazetesi balkan savaşları hakkında yazdığı şu yazı dikkat çekmektedir: ‘Bu savaşı İslam devleti olan Türkiye’ye açan küçük balkan ülkeleri değil, insanlık ve Müslümanlık düşmanı olan büyük Rusya hükümetidir’.³³

Söz konusu yazıdan sonra Bakü’de Türkiye konsolosluğu karşısında her gün binlerce Müslüman toplanarak İslam düşmanı olan Rusya’ya karşı sloganlar atar, rejimin baskıcı siyasetini protesto ediyorlardı. Genel olarak baktığımız zaman Azerbaycan nüfusunun büyük bölümünün yaşam tarzına dahil olan İslam dini insanların hayatlarında önemli yere sahip olmuştur. Zira, milliyetin ne, hangi dilde konuşuyorsun gibi sorulara, milliyetim Müslüman, dilim Müslüman (Türkçe) dili diye cevap veriyorlardı. 1917 senesinde Bakü’nün büyük sanayi ilçelerinin nüfus sayımında, işçilerin büyük bir kısmının nüfuslarına milliyet olarak Müslüman yazdırmıştır.³⁴

1917. yılında Bakü’de mühendis olan Ömer Bey Abuyev’in kurmuş olduğu ‘İslam Şiir ve Sanat Severler Derneği’nin açılışı oldu. *Kaspiy* gazetesi bu konu hakkında şöyle bir yazı yayınlamıştır: Derneğin amacı ve esas hedefi, İslam mimarisini ve sanatını, tıp bilimi ve edebiyatının en güzel örneklerini ve İslami şiir ve sanat alanlarının yeniden kurulmasını ve geliştirilmesini miras alan İslam dünyasının değerli anıtlarını korumak ve muhafaza etmektir.³⁵

Diğer taraftan “Müslüman Arkeoloji Derneği”nin kurulması da İslami anıtların korunmasını amaçlıyordu. Nitekim 1917 yılında Rusya’da yapılan darbeden sonra Petrograd³⁶ kütüphanesinde yerleşen Kur’ân-ı Kerimin kaderi hakkında endişelerini dile getiren Ömer Bey Abuyev, Emin Ağa Acalov, Necef Bey Vezirov, Ceyhun Hacıbeyli, Sultan Mecit Ganiyev “Rusya Müslümanları Komitesi”ne telgraf göndererek şöyle demişlerdir: “Müslüman Arkeoloji

³³ Meryem Orucova, *Azerbaycanda ve Mühaciretde Musavat partisinin faaliyeti, 1911-1992*, (Bakı: Azərneşr, 2001), 37.

³⁴ “Reddolsun çarda, teatrda çarda olmaz”, *Kommünist gazetesi*, 13 Ocak 1929, 10, (2516).

³⁵ *Kaspiy gazetesi*, 6 eylül 1917, no: 199.

³⁶ Şimdiki Sankt Petersburg şehri.

Derneği” Müslümanlar için kıymetli, tarihi ve kutsal kitap olan Kur’ân-ı Kerimin geleceğinden endişe duyarak ısrarla bu kutsal kitabın müslüman teşkilatlarına verilmesini temin etmenizi rica ederiz.³⁷

Söz konusu telgrafın ısrarla ricasını dikkate alan Rusya Halk Komiserliği konseyi 1917 yılının aralık ayında Kur’ân-ı Kerimin Orta Asya Müslümanlarına verilmesine karar vermiştir.³⁸

1.2. SOVYET HAKİMİYETİNİN AZERBAYCAN’DA KURULMASI

28 Nisan 1920 senesinde 11. Kızıl Ordu Azerbaycan’ın sınırlarını geçerek Bakü’yü işgal etti. Böylece Müslüman Doğusunda ilk demokratik cumhuriyet olan “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti” (AHC) çöktü. Aynı gün başta, Geçici Devrim Komitesi N. Nerimanov (HKK’nin başkanı ve Ulusal Dışişleri Komisarı) olmakla yeni hükümetin, yani Azerbaycan SSC (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) Halk Komiserleri Konseyinin (HKK) oluşumunu onayladı.³⁹ Nisan’ın sonu, Mayıs’ın başlarında Azerbaycan’ın neredeyse her tarafında SSCB kendi iktidarını ilan etti.

Kısa zamanda önceki yönetim biçimleri ortadan kaldırıldı, Sovyet Rusyası örneğinde olduğu gibi devlet ve yönetim yapılanmasının oluşturulmasına başlandı.

6 Mayıs 1920 senesinde RSFSC (Rus Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti) Halk Komiserleri Konseyinin başkanı V. İ. Lenin tarafından Azerbaycan Konsey Cumhuriyetinin “bağımsızlığının onaylanmasıyla” ilgili 247 no’lu telegram gönderildi. Telegramda yazıyordu: “Rusya Halk Komiserleri Konseyi, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti emekçi kitlelerinin özgürlüğünü kutluyor, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin kendi Konsey Cumhuriyetinin

³⁷ “Muslumanskaya jizn v musulmanskom arkheologičeskom obşestve”, *Kaspiy gaz.* 1917, 17 oktyabrya no: 232.

³⁸ Ateizm v CCCP: stanovlenie i razvitie /Pod red. A. F. Okulova, M: Mısl, 1986, 235 (3) s.

³⁹ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2008), 6: 9.

yönetimi altında Rusya Konsey hükümetiyle beraber kendi yaşam ve istiklalini, Doğu milletlerini boğan emperyalizmden muhafaza ve müdafaa edeceğinden emin olduğunu bildiriyor.”

Telegram şu sloganlarla bitiyordu:

“Yaşasın tam bağımsız Azerbaycan Konsey Hükümeti!”

“Yaşasın Azerbaycan ve Rusya işçi ve köylü birliği!”⁴⁰

Fakat kısa zamanda belli oldu ki, vurgulanan bağımsızlık görüntü karakterlidir ve belgelerde bulunan yazılardan öteye geçmeyecek. Sovyet hükümetinin Milli Meseleler Halk Komiseri İ. V. Stalin’in Azerbaycan Kommünist Partisi (KP) başkanlığına yazdığı 27 Nisan 1920 tarihli mektupta, Bakü’nün alınması (işgal edilmesi) olayının Azerbaycan’ın bağımsızlığıyla ilgili Nota’ya uygunlaştırılmasının önemli olduğu, düşünülen bağımsızlığın, pratik önemi bulunmayan deklarasyon ola bileceği vurgulanıyordu.⁴¹

İşgalin ilk günlerinden başlayarak işgalçi 11. Kızıl Ordunun askeri birlikleri zorla evlere giriyor, bankaları, dükkanları, zenginlerin evlerini ve mülklerini yağmalıyor; takı ve mücevherler, halılar, pahalı eşyalar ve mobilyalar katırlara ve gemilere yüklenerek Sovyet Rusyasına götürüyorlardı. O günlerde yaşanan olaylarla ilgili olarak K. Mısıroğlu “Moskof Mezalimi” kitabında yazıyor: “Grab nedelya” denen “Yağma haftası” ilan edildi. Fakat bir haftaya kalmadan üç gün içinde Azerbaycan’ın maddi ve manevi tüm varlıkları yağmalanarak trenlerle Rusyaya götürüldü”.⁴²

“Kommunist” gazetesinin 10 Mayıs 1920 senesinde çıkan sayısında 11. Kızıl Ordunun komutanı Levandovski tarafından “On birinci orduya emir” başlığıyla verilmiş 187 no’lu emirde Baküde gerçekleştirdiği yağma itiraf ediliyor, yağma edilmiş eşyaların halka iade edilmesi emrediliyordu.⁴³

⁴⁰ *Kommunist gazetesi*, 6 Mayıs 1920, 4.

⁴¹ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 11.

⁴² Kadir Mısıroğlu, *Moskof Mezalimi*, (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1992), 2: 180.

⁴³ *Kommunist gazetesi*, 10 Mayıs 1920, 6.

O dönemde Azerbaycan Askeri Devrim Komitesinin başkanı olan Neriman Nerimanov sonra Stalin'e gönderdiği mektupta yağma sırasında yaşanmış hatalı olaylarla ilgili şöyle yazıyordu: "Bu el koyma ilgili olarak Türk ve Fars gazeteleri yazmaya başladılar. Onlar, Bolşeviklerin Müslüman kadınların eteklerini alıp elden ele geçirdiklerini yazıyorlar. (Bunun anlamı, bu eylem o kadının namusunu çiğnemeye eşdeğerdir)⁴⁴ Bu mektup gizli belge olarak RK(b)P Rusya Komünist (bolşevikler) Partisi MK Merkezi Komitesi başkanı Staline, kopyaları ise L. D. Trodski (Bronşteyn. Ekim 1917 senesinden Ulusal Dışişleri Komiseri, 1919 – 27 senelerinde Politbüro üyesi. 1927 senesinden partiden ihraç edilmiş, 1929 senesinde de SSCB'den sürgün edilmiştir) ve K. B. Radek'e (1919 – 24 senelerinde Kommünist Riyaset Kurulunun üyesi ve başkanı, Baküde Doğu halkları üniversitesinin rektörü. 1939 senesinde istibdat'a maruz kalmıştır) gönderilmişti. Belge, Haziran 1923 senesinde takdim edilmişti. Oğluna yazdığı bitmemiş mektupta Nerimanov kendi notlarını, "MK'ye detaylı bilgi" olarak nitelemiştir.⁴⁵

Şunu belirtelim ki, Azerbaycan'ın ilk Sovyet hükümetinin başkanı N. Nerimanov Moskovadan Baküye 16 Mayıs 1920 senesinde dönmüştür. Onun dönmesinden önce S. M. Kirov (Temmuz 1921 senesinden Ocak 1925 senesine kadar Azerbaycan SSC Komünist Partisi Merkezi Komitesinin 1. Katibi) ve G. K. Orconikidze V. İ. Lenin'e telegram göndermiş ve Nerimanova siyasi güvence vermemeyi rica etmişler.⁴⁶

Nerimanov Moskovadan Baküye döndüğü sırada, kendisini Bileceri'de (Bakü'nün kasabası) karşılayan insanların söylediklerini kalp sızısı ile şöyle yazıyordu: "Belki de sizin (Nerimanov) dönüşünüze kadar yapılan rezaletlere son verilir. Azerbaycan'ı baştan sona kadar yağmaladılar, her tarafa kurşun yağdırdılar". Nerimanov, Devrim Komitesi Riyaset Kurulunun (başkan kendisi

⁴⁴ Neriman Nerimanov, *Ücralarda Devrimlerimizin Tarihine Ait, /İ. V. Staline Mektup/* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı Poligrafi Birliği 1992), 28.

⁴⁵ Nerimanov, *Ücralarda Devrimlerimizin Tarihine Ait, /İ. V. Staline Mektup/*, 17

⁴⁶ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 22.

idi) toplantısında, Komitenin yaptırımları olmadan kimsenin kurşuna dizilmemesiyle ilgili konuyu gündeme getirmişti. Fakat Riyaset Kurulunun başkan yardımcısı Mirza Davut Hüseyinov ve kurulun üyesi E. Garayev bu fikre karşı çıkmıştılar.⁴⁷

İşgalden sonra Azerbaycan halkının katı düşmanı, V. A. Pankartov'un başkanlık ettiği 11. Kızıl Ordu İstihbarat Biriminin siyasi idaresi ve diğer kolluk kuvvetleri hapis, yağma ve idam gibi ceza önlemlerine başladılar. AHC liderlerinin, ünlü aydınların, siyasi parti liderlerinin, din adamlarının, Milli ordunun yüksek rütbeli ve görevli kişilerine karşı terör siyaseti sıradan bir iş olmuştu. Onların çoğunluğu Nargin adasında kurşuna dizildi, Rusya'nın çeşitli esir kamplarına sürgün edildi. Tüm bunlar, Azerbaycan Devrim Komitesinin izni olmaksızın, Rus şovenistlerinin ve ermeni daşnaklarının yönettiği 11. Kızıl Ordu İstihbarat birimi tarafından, başına buyruk olarak yapılıyordu.

Terörist daşnaklar 1920 – 1921 senelerinde AHC hükümetinin ilk kabinesinin başkanı, Başbakan, ilk İçişleri Bakanı olmuş F. Hoyski'yi ve AHC Parlamentosunun Başkan yardımcısı H. Ağayev'i Tifliste katlettiler. Karabağlı Penahali han'ın torunu, dünyanın ilk teknik üniversitesi olan Almanya Freiberg Madencilik Akademisinin Azerbaycanlı ilk mezunu olan Behbudağa Cavanşir'i de İstanbul'da hunharca katlettiler.⁴⁸

Azerbaycanda Ulusal Bağımsızlık Harekatının lideri, “Musavat” partisinin başkanı Mehmet Emin Resulzade, partinin kurucularından olan Mehmet Ali Resulzade ve Abbaskulu Kazımzade hapse atıldılar. Fakat Stalin'in Resulzade ile kişisel tanıdık olması ve Milli Komiserin o dönemde Baküde bulunması ünlü aydınlarımızın Sovyet süngüsünden kurtulması ile sonuçlandı.⁴⁹

⁴⁷ Nerimanov, *Ücralarda Devrimlerimizin Tarihine Ait, /İ. V. Staline Mektup/*, 17.

⁴⁸ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 13-14.

⁴⁹ Memmed Emin Resulzade, *Stalinle İhtilal Hatıraları*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 1991), 29-32.

Azerbaycan'ın ücralarında da aynı olaylar gözlemleniyordu. 2 Temmuz 1920 senesinde RSFSC adından Kafkas cephesi 7. Kafkas divizyonu 11. Ordusunun Askeri Devrim Mahkemesine (dosya no 16) başkanlık yapan Dimitri Volkov ve üyeler Boris Kovalyovla Sergey Petrosov'un (ermenî) katılımıyla gerçekleştirilen mahkeme oturumunda halkımızın iki ünlü kişisinin "suç dosyası" tartışılmıştı. Şeki'nin Genceli mahallesinde dünyaya göz açan, Kafkasya bölgesi Dini İdaresinin Baş Kadısı görevine kadar yükselen Ahunt Ferecullah Pişnamazzade ve Şeki kazasının müftüsü Nurmehmet Efendi İmamzade Sovyet iktidarına karşı propoganda yapmakta ve halkı isyana kaldırmakla suçlanarak mahkemeye çıkarılıyorlar.⁵⁰ N. Nerimanov'un mahkemeye müdahalesinden sonra Ahunt F. Pişnamazzade ve Nurmehmet Efendi mahkemede beraat ediyorlar.⁵¹

Azerbaycanda bulunan "Kızıl Ordu"nın rütbeli kişileri başta olmakla çeşitli askeri birliklerin komutanları tabiri caizse Azerbaycan yerli yönetim birimlerini takmıyor, başına buyuruk hareketler ediyor, halkı yağmalıyor, şeriata, yerli adet ve geleneklere karşı hakaret içerikli hareketler yapıyorlardı. Yaşanan olaylarla ilgili olarak Azerbaycan SSC Ulusal Ekonomi Konseyinin başkanı N. İ. Solovyov V. İ. Lenin'e yazdığı "Devrimden sonrası iki ayda (Mayıs/Haziran) Azerbaycanda bizim politikamız" başlıklı bilgi muhteviyatlı mektubunda yazıyordu: "...Devrime kadar Azerbaycan halkının Sovyet Rusyası ile yaklaşma eğilimleri daha kuvvetli idi... Bu eğilim Müslüman ziyalılarının çoğunluğunda gözlemleniyordu... Bolşevizm hareketından bu kadar tehlike beklemiyorlardı... fakat Azerbaycan KP MK'nın başkanlığında bulunan ermeni ve Gürcüler Azerbaycan halkını başsız bırakmaya, toplu hapisler ve kurşuna dizme yoluyla onun en iyi temsilçilerini mahvetmeye karar vermişler... Milliyetçilerin (Musavatçılar'ın), "Sovyet iktidarının gelişi İslam düşmanlarının gelişi olacak, bu da ulusal felaket olacak" öngörülerini gerçek çıkmaya başlamıştır".⁵²

⁵⁰ Gazanfer Alioğlu, *Faziletli Ferecullah Pişnamazzade*, (Bakü: Güneş Neşriyatı 2006), 69.

⁵¹ Alioğlu, *Faziletli Ferecullah Pişnamazzade*, 70.

⁵² AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 51.

Nerimanov da yaşanmış yasadışı olaylarla ilgili olarak yukarı iktidar dairelerine kendi sitemlerini bildirdi: “...Bizlerin mazlum Doğu’yu, ‘dış zorbalardan kurtarmak ve Doğu’ya kendi hayatıyla özgür yaşam’ vaadimiz her kesi Sovyet Rusyası’nın etrafında kenetledi”./ “...Fakat bizim şimdiye (1923 yılına) kadar yaptığımız büyük hataların sonucunda, artık Doğu (halkaları) bize güvenmiyor, o ezilen kitle bizden uzaklaşmıştır”.⁵³

M. E. Resulzade 1920 senesinde hapishanede bulunduğu sırada kendisini ziyaret eden İ. V. Stalin’le konuşma zamanı ‘işgal gerçeğini kabul etmeyeceklerini, fırsat olursa kıyam bile yapabileceklerini söylüyor’. V. İ. Stalin ise, ‘Siz küçük bir memleketsiniz, kendi başınıza bağımsız kalarak kendinizi yönetemezsiniz, nasıl olsa başka bir büyük devletle anlaşmanız gerekiyordu.’ – diye yanıt veriyor. M. E. Resulzade, “bu takdirde bizler yine de büyük komşumuz olarak sizlerle anlaşırdık, fakat Neriman’ın anlaştığı tarzda değil” – diye konuşuyor. Resulzade bu konuşmanın sonunu şöyle anlatıyor: Stalin güldü: Neriman mı bizimle anlaştı, biz mi Nerimanla anlaştık? – dedi.⁵⁴

M. E. Resulzade’nin, Azerbaycan halkının işgali kabul etmeyeceğiyle ilgili söyledikleri kısa zamanda kendini doğrultmaya başladı. Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde Sovyet iktidarına karşı isyanlar başladı. 1920 yılının Mayıs Haziran aylarında seri olarak devam eden isyanlar Gence, Karabağ, Zakatala, Şeki, Gabele, Kahk, Nahçıvan, Haçmaz, Lenkeran ve diğer bölgeleri de kuşatmıştı. İsyancılar bazen dini hüviyet kazanıyor, Sovyet iktidarına karşı mücadelenin gidişinde cihad ilan ediliyordu. Örneğin, Gabelede yerli din adamlarının lideri insanları Sovyet iktidarına ve Kızıl Orduya karşı kutsal savaşa teşvik etmişti.⁵⁵

⁵³ Nerimanov, *Ücralarda Devrimlerimizin Tarihine Ait, /İ. V. Staline Mektup/*, 14.

⁵⁴ Resulzade, *Stalinle İhtilal Hatıraları*, 76-77.

⁵⁵ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 45-48.

M. E. Resulzade yazıyordu: “İstiklaldan bir ay sonra insanlar artık tüm Azerbaycan memleketinin müthiş bir istilaya maruz kaldığını acı biçimde anladı... Halk tahammul edemedi ve isyana kalkıştı”.⁵⁶

Azerbaycan Ulusal Bağımsızlık Harekatının kurucusu M. E. Resulzade Ocak 1923 senesinde Staline gönderdiği mektupta yazıyordu: “Bu gün Rusyada gerçekleşen olaylar, yüz sene önce vuku bulmuş olayların (19. yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın Çarlık Rusyası tarafından işgali olayı) aynısıdır. Yüz sene önce olduğu gibi şimdi de Rusya tüm sömürgeleri biraraya getiriyor. Emekçilerin Azerbaycan’da veya Türküstan’da diktatörlük ilan etmesinin, Moskova diktatörlüğü tarafından dikte edilmesi gün gibi ortadadır. Moskovada bulunduğum iki sene zarfında ben Şark milletlerinin ve özellikle de Türk illerinin kurtuluşunun sadece kendilerinde, kendilerini bir ulus olarak bilmelerinden oluştuğundan kesin olarak eminim”.⁵⁷

Böylece, işgalin ilk günlerinden beri Sovyet iktidarının yürüttüğü terör siyaseti, yağma ve katliam eylemleri, halkın milli, dini, manevi kimliğine gösterilen baskılar ülke ahalisinin inatlı direnişine neden oluyordu. Bu direniş halkın işgali kabul etmediğini, işçi ve köylü hükümeti adı altında yeni bir sömrgencilik siyaseti yürütüldüğünü kanıtlıyordu.

1.2.1 Sovyet Hakimiyetinin İlk Yıllarında İslama ve Din Adamlarına Yönelik Tutumlar

1.2.1.1. Devletin Dine Karşı Tutumu

22 Kasım 1917 senesinde Rusya’nın ve Doğu’nun tüm Müslüman emekçilerine yaptığı müracatta ve 5 Aralık “Doğunun tüm Müsülamanlarına” çağrısında din adamlarını prolitarya’nın (sosyal sınıf) bir üyesi gibi gören, ilerde

⁵⁶ Memmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, (Bakü: 1990), 69-70.

⁵⁷ Resulzade, *Stalinle İhtilal Hatıraları*, 76.

onların bakım ve geçimlerini üstleneceğini vaadeden bolşevikler, Nisan devriminden sonra her şeyi unutmaya başladılar.⁵⁸

1918 senesinde Halk Komiserleri Konseyinin verdiği kararnameyle Sovyet Rusyasında din devletten ve okul camiden ayrıldı. Bu kararname okullarda dünyevi eğitim modeline geçilmesini ve dini derslerin okutulmasının yasaklanmasını talep ediyordu. Sovyet okullarında eğitim ve öğretim çalışmaları "bilimsel materyalizm" adı altında yapılandırılarak öğrencilere ateizm terbiyesinin verilmesine başlandı. Azerbaycan Devrim Komitesinin 15 Mayıs 1920 tarihli kararnamesine göre "Halk Eğitim Komiserliği"ne bağlı olan tüm devlet ve devlete bağlı bulunmayan okullarda dini öğretilerin okutulması ve her hangi bir dini törenin yapılması yasaklandı. "Halk Eğitim Komiserliği"nin özel emri ile eğitim kurumları ve okul konseylerinin başkanı ve bu görevi yapan dini hüviyeti bulunan kişiler görevlerinden uzaklaştırıldılar. Devlet ve okul, cami ve kiliseden ayrıldı.⁵⁹

1920 yıllarının başlarında bolşeviklerin dine karşı yürüttükleri politikayı irdelerken; burada bazen olumlu ve dikkatli yaklaşma, bazen de onun inkar edilmesi ve baskılara maruz bırakılması ile gözlemlenen bir tutum ortaya çıkıyor.

1918-1930 yılları arasında RSFSC ve SSCB Dışişleri Halk Komiseri görevini yapmış G. V. Çiçerin Lenin'e yazdığı mektupta, Nerimanov'un Aralık 1918 yılında Astarhan'da din adamları ve dindarlara yönelik konuşmasını "Müslüman topluma kıbar yaklaşmanın örneği" olarak sunmuş, onun yazdıklarını kabul eden Lenin bu konuşmayı bir bütün olarak yeni hazırlanacak talep bölgesinde yazılmasını tavsiye etmiştir.⁶⁰

Azerbaycanlı bolşevikler; Lenin'in "Dinin devletten ve okulun kiliseden ayrılmasıyla ilgili" kararnamesi (Ocak, 1918), "Yerlerde ahalinin dinine ve

⁵⁸ Elşen Abdurahmanov, "Sovyet Hakimiyetinin Milli ve Dini Giyimlerle Bağlı Siyasetine bir bakış", *Bakü İslam Üniversitesi, İlmi Mecmua* 9 (2014): 165.

⁵⁹ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 222; M. Balayev, *İslam ve Onun İctimai Siyası Hayatda Rolü*, (Bakü: Azərneşr 1991), 144.

⁶⁰ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 238.

geleneklerine dikkatle yanaşmanın zaruriliği” ile ilgili Lenin’in talimatları ve Azerbaycan Halk Komiserleri Konseyinin başkanı N. Nerimanov’un tavsiyeleri gereği ilk yıllarda İslam dinine, İslam maneviyatına karşı yapılan mücadelede genellikle ikna metoduna başvuruyorlardı. AK(b)P’nin 16/23 Ekim 1920 yılı tarihinde yapılmış 2. Kongresinde konuşma yapan Halk Arazi Komiseri Sultan Mecit Efendiyev, İslam dinine karşı mücadele sürecinde insanların dini haysiyetine ve geleneklerine saygı gösterilmesinin zaruri olduğunu belirtmiş, din adamlarının etkilerine karşı mücadelede camilere saldırının zaruriliğini, fakat bu işin son derece dikkatle yapılmasının önemli olduğunu vurgulamıştır.⁶¹

O yıllarda Azerbaycan Sovyet hükümeti başkanı N. Nerimanov İslam’ın Müslüman kitlelerin bilincinde tuttuğu yeri, bu dinin Doğu halklarının manevi yapısında, günlük yaşamında ve yaşamın çeşitli alanlarında da ciddi etkileyici rolünü anlayarak, “Doğuda dine karşı tutumun olağanüstü düzeyde önemli olduğunu,” kendisinin Müslümanların dini duygularına her hangi biçimde hakaret edilmesine karşı olduğunu belirtiyor, şeriatın zararlı taleplerine, aşırı hurafelerle mücadelede kendini kanıtlamamış aceleciliğe ve zorlama yoluna başvurmamayı tavsiye ediyordu.⁶²

Sovyet iktidarının ilk yıllarından itibaren bu dinin Doğu dünyasında, özellikle de Kafkaslarda önemli bir yeri olduğunu, dini kuralların insanların yaşam biçimlerinin ve geleneklerinin bir parçası olduğunu çok iyi anlıyordu. 1920 senesinde trenle Moskovaya giderken Stalin’e özgü salon vagonda bir sıra önemli konular tartışıldığı sırada Milli Komiser Azerbaycan Ulusal Bağımsızlık Mücadelesinin lideri M. E. Resulzade’ye ve salonda bulunan diğer kişilere Dağıstanda yeni imzaladığı idam fermanıyla ilgili bilgi vermiştir. Kendisi olayı şöyle anlatır: “Komünist Partisinin gerçekleştirdiği devrimler sırasında büyük hizmetleri bulunan bir parti üyesi Komiser görevini kötüye kullanarak dağlı kıza tecavüz etmiş”. Tüm rica ve kefil olmalara rağmen Stalin bu kişinin idam

⁶¹ Gadim Mustafayev, *20. Asrın Başlarında Azerbaycanda İslam İdolojisi ve Onun Tenkidi*, (Bakü: Marif Neşriyatı, 1973), 290-292.

⁶² AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 237-238.

edilmesini emretmiş ve gerekçeli kararını şöyle açıklamıştır: “...Müslüman halk bu hususu görmezden gelmeyi asla affetmez. Dağlarda yaşayanların geleneklerine ve namus anlayışına saygı, hükümete duyulan güven bakımından çok önemlidir”.⁶³

Bu dönemde Azerbaycan’da cami ve kiliseler, özellikle “Bibiheybet” ve Emircan’da bulunan “Şemsi Esedullayev” camileri, Baküde “Aleksandr Nevski” katedrali ve “Kutsal Maria” katolik mabedi, Müslümanların saygı gösterdiği çok sayıda türbe ve ibadet yerleri açıktı. O yıllarda diğer şehirlerde ve köylerde ve diğer bölgelerde camiler faaliyetlerini özgürce sürdürüyorlardı.⁶⁴

Sovyet iktidarının ilk yıllarında Cumhuriyet hükümetinin dini bayramlarda; “Kurban bayramı,” “Ramazan bayramı”, “Uraza”, Yahudi ve Katoliklerin Paskalya günlerinde, “Blagoveşşeniye” (Hristiyan bayramı) günlerinde çeşitli dinlere bağlı olan kişiler çalıştıkları yerlerde tatile bırakılıyorlardı. Nevruz bayramı günlerinde okullar tatil edilir, sokaklarda öğrencilerin bayram etkinlikleri, kulüplerde oyunlar, tiyatro ve konserler düzenlenirdi.⁶⁵

Hatta Kasım 1922 senesinde AK(b)P MK Riyaset Kurulu “Kerbela” ziyaretinde bulunacak vatandaşlarla ilgili sorunu çözüme kavuşturmuş ve ziyaretçilerin 300 manat’a kadar altın parayı üzerlerinde götürmelerine izin vermişti.⁶⁶

Sekülerleşme siyasetinde Bolşeviklerin atmış olduğu bir başka adım 1921-1922 senesinde kiliselerdeki değerli eşyalara el koymaları olmuştur. Nitekim 1921 yılında Rusya merkezi idare komitesi “Kilise ve Manastırlardaki değerli eşyalar hakkında” adlı yasa tasarısını imzaladı. Azerbaycan’da ise kiliselerdeki değerli

⁶³ Resulzade, *Stalinle İhtilal Hatıraları*, 35-36.

⁶⁴ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 238-239.

⁶⁵ *Kommünist gazetes*i, 24 Mart, 4 Nisan, 19 Nisan, 1921.

⁶⁶ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 239.

eşyalara el konması hakkındaki yasa tasarısı, 1922 yılının Nisan ayında bütün bölge valilerine gönderildi.⁶⁷

Din aleyhine mücadelesini sürdürmekte kararlı olan komünistler ve yandaşları, dindarların inançlarıyla alay etmekteydiler. Yalnız bir süre sonra bu durumun hoş karşılanmayacağını ve bölgede “dini fanatizmin güçleneceğini” düşünen komünistler 16 Ocak 1923 tarihinde, İ.V.Stalin imzasıyla bir mektup yazarak bütün parti merkezlerine gönderdiler. Mektupta, dini dernekler, kilise ve ibadet evlerinin kapatılması, faaliyetlerinin durdurulması, dindar olmayanların evlerine el konulmasından vazgeçilmesi, vergi borcundan dolayı kapatılmasına karar verilen dini ayinlerin icra edildiği yerlerin kapatılmasının yasaklanması, devrim karşıtı faaliyetlerde bulunmayan kilise hizmetçileri, din hizmetçileri ve dindarların tutuklanmaması yazıyordu.⁶⁸

Sosyalizmi gerçekleştirmek için Lenin projesinin en temel unsurlarından biri “Kültürel Devrim” idi. Buna ulaşmak için öncelikle komünistlerin dinden tamamen uzaklaştırılması ve onlara din aleyhine mücadelede maddi-manevi destek verilmesi, özellikle de köylerde ve şehirlerde “Mübariz Allahsızlar Derneği”nin üye sayısının artırılmasına yardım edilmesi gerekirdi.

Nisan 1925 senesinde kabul edilmiş özel karar, devrim bayramları ile beraber altı özel dini bayramın da kutlanmasını öngörüyordu. Ülkede dini eğitim kurumları halen daha faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Bakü Parti Komitesinin genel kurulu (Ekim, 1926 senesi) ve AK(b)P MK’nın 8. Kongresi (Kasım, 1927) böyle eğitim kurumlarının bulunduğunu onaylıyordu.⁶⁹

N. Nerimanov’un Moskovada Rusya Komünist Partisi (RKP) Merkezi Kurulunda (MK) yaptığı ve beğenilen konuşmasında, “Azerbaycan sovyetleştirildiği sırada Rusyada yaptığımız hatalar tekerrür etmemeli, yerli

⁶⁷ ARSSİHDA: f.1, siy. 74, iş 638; ARSSİHDA: f.1, siy. 77, iş 23.

⁶⁸ ARSSİHDA: f.1, siy. 74, iş 133; *Allahsız Gazetesi*, 1935. No: 7-8.

⁶⁹ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 239-240.

ortamın talepleri göz önünde bulundurulmalıdır. Öyle bir Sovyet Cumhuriyeti kurmamız gerekiyor ki, Doğunun emekçi halkı bizlerin işgalçi emperyalist olmadığını bilmeli, görmeli ve kendi yaşamlarını “Beyler” ve “Hanlar” olmadan da kurabileceklerini anlamalıdır.” – diyordu.⁷⁰

Fakat izlenen bu yol sürekli olmadı. Zamanla din ve onun emirleri ile mücadele artmaya başladı. Sovyet propogandasının önemli kitle iletişim araçlarından biri olan “Kommunist” gazetesinde basılmış “İslam dini ve Komünizm” başlıklı makalede dinin lüzumsuz ve dayanıksız olduğu belirtiliyor, gazete aracılığıyla cehalete son vermek, dine inanmamak yönünde çağrılar yapılıyordu.⁷¹

1920’li yılların başlarında basında ve yüksek dairelerde çeşitli dini etkinlikler, bayramlar ve Muharrem ayında Müslümanların matem merasimi ve tüm bunların yasaklanması konusu tartışılıyordu. 1920/22 senelerinde HKK’nın Başkanı olan N. Nerimanov, Muharrem ayının matem mersasimlerine karşı devlet memurlarının takındığı sert ve zorba tutumu kabul etmiyor, merasimlerin giderek yasaklanmasının ve bu sırada propogandaya üstünlük verilmesini destekliyordu. Kendisi şöyle yazıyordu: “Ben istibdat ve baskılara karşıydım. Fakat yine de halkın arasında dolaşp, kendilerine sokaklarda işkence yapmamaları için halkı ikna etmeğe çalışıyordum. Bunun bir faydası oldu mu? Kesinlikle evet! Çok faydalı oldu. E. Garayev’in (Bakü Devrim Komitesinin Başkanı, Azerbaycan SSC’nin ilk Adalet ve Emek (İş) Halk Komisarı. 1923 senesinden AK(b)P MK’nın Başkanı) yanında, Camideki pek saygın hocalardan biri o günlerde sokaklarda kendilerine işkence yapan Müslümanların bu eylemlerini sert biçimde eleştirdi. Fakat buna rağmen yine de kendilerine işkence yapanlar oldu”.⁷²

Nerimanov, materyalist terbiyede ikna ve açıklama yönteminin daha etkili olacağını düşünüyordu. O şöyle yazıyordu: “Şu dindar kitlenin kalkınma düzeyini

⁷⁰ Nerimanov, *Ücralarda Devrimlerimizin Tarihine Ait*”, /İ. V. Staline Mektup/, 16.

⁷¹ *Kommünist gazetesi*, 20 Mayıs 1920, no: 15.

⁷² Nerimanov, *Ücralarda Devrimlerimizin Tarihine Ait*”, /İ. V. Staline Mektup/, 42.

yükseltmek yoluyla kendisinin bu matem günlerine olan, fakat kendine işkencelere katılmayan her hangi aydın Müslüman olarak yaşamlarını başarmadığımız sürece böyle devam edecektir.” Nerimanov dine karşı mücadelede kendisini faal, mücadelecı bolşevik olarak sunan kişilerin aleyhine çıkıyor, onların “solluk oyununu” ⁷³ ifşa ediyordu. “...Fars işçilerinin toplantılarından birinde Azerbaycan Cumhuriyetinin Başkanı Ağamalıoğlu, İmam Hüseyin’i korkak olarak nitelemiş, bu yüzden de işçiler kendisini azarlamışlardı. Bu olaya Nerimanov’un tepkisi şöyle olmuştu: “Kötü silahlanmış 70 kişiyle kendilerinden 10 kat kuvvetli olan düşmanla savaşan korkak değil. Gerçek korkak, sol gruptan korkarak işin gerçek mahiyetini açıklamayan ve böylece parti üyelerini kandıran, onları işçi köylü Cumhuriyetinde kızıl asker kurşunlarından kanı akıtılan işçilere karşı silahlandırandır”. ⁷⁴ “Dine karşı materyalist olarak hareket etmek ayrı, bu etkinliklerin yapılmasını yasaklamak için silahlı güç kullanmak ayrıdır”. O, “Sırf yüksek pozisyon sahibi olmak için komünizm fikirlerini yayanların cezalandırılması gerekir” ⁷⁵ diye düşünüyordu.

Sovyet iktidarının din üzerine gerçekleştirdiği baskılara yanıt olarak bazı din adamları zahiren devlete destek veriyorlardı, Bu sayede belirli ayrıcalıklar kazanmayı umuyorlardı. Bazı dindarlar Müslüman Din Adamlarının Rusya Kongresinde (2 Kasım, 1926 senesi, Ufa şehri) akıllı ve stratejik adımlar atarak görünürde Sovyet iktidarına sadakat ve yardım vaadederek, hükümete sadık tutum sergilemiş bazı ayrıcalıklar kazanmıştır. 1926 senesinde Şeyh Hüseyin Hacı Mirza’nın fetvası ile tüm Şia mescitleri kadınlara açıldı. Burada maksat dini korumak, aile ve genç nesilde Allaha, dine muhabbeti artırmak ve ilkin dini bilgileri vermektir. ⁷⁶

Fakat bu tarzda giderek kendi önemini kaybediyordu. Din için faydalı olan tüm talep ve ilkeler Sovyet iktidar birimleri ve çeşitli parti üyeleri tarafından ihlal

⁷³ Kendilerini koyu Bolşevik gibi göstermek.

⁷⁴ Nerimanov, *Ücralarda Devrimlerimizin Tarihine Ait*, /İ. V. Staline Mektup/, 42-43

⁷⁵ Nerimanov, *Ücralarda Devrimlerimizin Tarihine Ait*, /İ. V. Staline Mektup/, 44.

⁷⁶ Yusif Yusifov vd., *20. Asır Azerbaycan tarihi*, (Bakü: Tehsil 2009), 2: 293.

ediliyor, halkın yüzyıllar boyu biçimlenmiş geleneksel, manevi değerlerinin köklerini kurutan idari, zorbaca yöntemler uygulanıyordu. 1924 senesinde Baküde kurulmuş “Allahsız” derneğinin bu yönde özel çabaları vardı. Bu örgütün amacı işçi ve köylüleri “Milan ateizm” bayrağı altında birleştirmek ve emekçi halkı “manevi kölelikten” kurtarmaktı.⁷⁷

1.2.1.2. Ateizim Propagandası

1918 yılında Halk Komiserleri Şurasının aldığı karara esasen (veya: yayınladığı kararnamede) Sovyet Rusyasında din devletten, okullar da camiden ayrıldı. Bu kararnamede okullarda sadece dünyevi derslerin verilmesi, dini derslerin de yasaklanması belirtilmişti. Genel olarak Sovyet okullarında bilimsel materyalizm adı altında ateizm eğitimi verilmeğe başlandı. 28 nisan 1920’de Sovyet Rusyası Azerbaycanı işgal ettikten sonra “halk Maarif Komiserliği”nin 15 mayıs kararı ile vicdan hürriyeti ilan edilmiş ve Azerbaycan’da din devletten ve okuldan ayrılmıştır.⁷⁸

Ateizm ideolojisini devlet felsefesi olarak benimseyen Sovyet rejiminin dine karşı takip ettiği politikayı, “Sovyet toplumunda dinin ortadan kaldırılması” şeklinde ifade etmek mümkündür. Bu politikanın ana fikrini ve ihtiva ettiği unsurları, “Dini kurumları tasfiye ederek laik bir devlet kurmak, bu amaca ulaşmak için din karşıtı propagandalara hız vermek ve gerekli idari yaptırımlar uygulamak” şeklinde özetlenebilir.⁷⁹

⁷⁷ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 239-240.

⁷⁸ Abdurahmanov, “Sovyet Hakimiyetinin Milli ve Dini Giyimlerle Bağlı Siyasetine bir bakış”, 9: 165.

⁷⁹ Ganbarov, Asaf, “Azerbaycan’da Din, Siyaset ve Laiklik”, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.) 83.

1.2.1.3. Mübariz Allahsızlar İttifakının Kurulması

Sovyet hakimiyeti Azerbaycanda da kurulduktan sonra merkezde alınan kararlar birliğe dahil edilen diğer Sovyet ülkelerinde uygulandığı gibi Azerbaycan'da da uygulanmaya başlandı. Yeni uygulamaların içinde hiç kuşkusuz din aleyhine propaganda ilk sıralarda yer alıyordu. Bu programlar sistemli şekilde uygulamaya başlandı. Rejim İslamı zamanla ortadan kaldırmak suretiyle adeta dine değil sanki dinin sahibine karşı savaş açmıştı.

İlk önce 1922 yılında Moskovada “Allahsız” adında gazete çıkarıldı. Kısa sürede gazetenin geniş okucu kitlesi oluştu. Gazete kurucusu ve genel yayın yönetmeni Yemelyan Yaroslaviski idi. Bir yıl sonra (1923) eylül ayının 12-de Moskovada Din Aleyhine Komisiyanın yaptığı toplantıda “köyde din aleyhine tebliğin metotları” konusu tartışılırken Yaroslaviski “Mübariz Allahsızlar” derneklerinin kurulmasını teklif etti. Bu teklif aynı yılın ekim ayında “Allahsız” gazetesinde resmi olarak ilan edildi. Rejim de bu projeyi destekledi ve 1924 senesinin ağustos ayında Moskovada “Allahsız” gazetesinin Dostları Cemiyetinin birinci kuruluş toplantısı yapıldı. Projenin baş mimarı olan Yaroslaviski 1924 senesinin kasım ayında Merkezi Komiteye yazılı mektup göndererek din aleyhine mücadeleyi yürütecek tam yetkili bir organın kurulması için yeni bir proje daha sundu. Bu proje de merkez tarafından desteklendi ve “Allahsız” gazetesinin Dostları Cemiyetinin 1925 senesinin nisan ayı kurultayında “Allahsızlar İttifakı” isimli tek bir teşkilatın kurulması karara alındı. İttifakın temel sloganları “Allahsızlıktan Komünizme” ve “Dinle mücadele sosyalizmle mücadeledir” idi.

1924 yılının ocak ayında Azerbaycan Komünist partisi Siyasi bürosu da “Din aleyhine komisyon” kurdu. 1925 yılında Azerbaycan da “Allahsızlar İttifakı” kuruldu.⁸⁰ İttifakın esas gayesi, “ateizim bayrağı altında bütün bilinçli köylü ve işçileri birleştirmek, emekçileri dini hurafelerden uzaklaştırmak, sosyal bilimsel materyalist dünyagörüşü geliştirmek idi.

⁸⁰ <https://azvision.az/news/12794/allahsizligin-azerbaycana-gelisi-arasdirma-fotolar-davami.html>

1925 yılında kurulmuş “Mübariz Allahsızlar Derneği”nin birinci toplantısında din aleyhine ciddi manada faaliyet gösterilmesi için yetkili isimlere talimatlar verilmişti. Toplantıda her bir din için ayrı-ayrı mücadele edilmesi ve bu mücadelenin küçük halklar ve topluluklar arasında genişlendirilmesi kararı alınmıştı. Ayrıca yerli parti ve komünist teşkilatlarına halk arasında dine aykırı propagandanın yaygınlaştırılması, şehirlerde köylerde “Mübariz Allahsızlar Derneği”nin şubelerinin açılmasına ciddi önem verilmesi, şubelerde faal kişilere görevler verilmesi ve onlara maddi-manevi her türlü desteğin sağlanması belirtilmişti. Toplantıdan sonra ülke medyası toplantının ana gayesini ve amacını, parti ve teşkilatlara verilmiş görevleri kamuoyuna açıkladı.⁸¹

ÜİK(b)P MK (Ümumi İttifak Komünist Bolşevikler Partisi Merkezi Komitesi) de yapılan toplantıda İ.Stalin’in talimatlarıyla yerli parti teşkilatlarına ve merkezi hükümet dairelerine, alınan kararın uygulanması için talimatlar verilmişti.⁸²

Şüphesiz alınan bu kararlar, Azerbaycanı da etkiledi. Bu nedenle 1926’da Azerbaycan Komünist Bolşevikler Partisi Merkezi Komitesinde, Ümumi İttifak Komünist Bolşevikler Partisi Merkezi Komitesinin söz konusu kararı müzakere edildi.

Allahsızlar Derneği din aleyhine yürüttükleri propaganda sayesinde çok ciddi işler görmekteydi. Dernek işçi kitlesini manevi azaptan kurtarmak, onları dinin zehirinden azat etmek uğruna bütün işçi ve köylüleri “Mübariz Ateizm” bayrağı altında toplamaya kararlıydı. Derneğin şubeleri her geçen gün daha da artmakta, ülkenin bütün illerine, ilçelerine hatta köylerine bile yayılmaktaydı. Bunun için çeşitli seminer ve konferanslar yapılıyor, kurslar ve kütüphaneler açılıyordu. 1926 yılında Derneğin Bakü şubesinde üç aylık gece kursları faaliyete başladı.

⁸¹ Kobetskiy, M. *Bezbojie Sredi Naçionalnostey* SSSR, M. 1940, S. 454

⁸² Musa Kuluzade, “Sovyet Hakimiyetinin İlk Yıllarında Azerbaycan’da Allahsızlar Cemiyetinin Kurulması ve Faaliyeti”. *Devlet Ve Din*. 3 (2009): 76-84.

Allahsızlar Derneğinde, Azerbaycan komünistleri ve Bolşevikleri din aleyhine çok ciddi çalışmalar yapıyorlardı. Yalnız resmi açıklamalarda dine karşı yapılan faaliyetlerde belli başarılar elde edilmesine rağmen, eksik tarafları olduğu da itiraf ediliyordu. Bazı bölgelerde din karşıtı propagandalarda, açıklama ve inandırma metotlarında varlıklarla karşılaşıldığına dikkat çekiliyor, alınan zayıf sonuçlar resimleri rahatsız ediyordu.⁸³

“Allahsızlar İttifakı” zaman zaman Moskovada Stalinin başkanlığında toplantılar gerçekleştirdi ve amacına uygun kararlar alarak uygulamaya koydu. İlk açıldığı dönemde teşkilat daha çok Moskova başta olmakla merkezi yerlerde faaliyet göstermekte idi. Toplantılarda bu faaliyetlerin köylerde nasıl yapılacağı üzerine plan ve programlar çiziliyordu. Partinin yerel teşkilatlarına ve komsomol⁸⁴ birliklerine din aleyhine propagandaya öncelik vermeleri, bunun için illerde, ilçelerde, köylerde şubelerinin açılması, bölgelerde aktif insanları seçerek onları bu işe yönlendirme talimatları veriliyordu. Bunun için seminerlerin düzenlenmesi, kitap, dergi, broşür bastırılması kararlaştırıldı. Köylülere, işçilere, emekçilere, sanatçılara, öğrencilere dinsizliği aşmak, onları ateizm bayrağı altında birleştirmek için üyeler canhıraş bir şekilde çalışmaktaydı. Devletin basın yayın organları da bu çalışmalara ciddi destek vermekteydi. Derneğin şubeleri her geçen gün daha da artmakta, ülkenin bütün illerine, ilçelerine hatta köylerine bile yayılmaktaydı. Düzenli şekilde çeşitli seminer ve konferanslar yapılıyor, kurslar ve kütüphaneler açılıyordu. 1926 yılında Derneğin Bakü şubesinde üç aylık gece

⁸³ *Komünist gazetesi*, 19 ekim 1927.

⁸⁴ **Komsomol** (Rusça: Комсомол^[1], tam ad: Всесоюзный Ленинский Коммунистический союз молодёжи / *Vsesoyuzny Leninsky Kommunistichesky Soyuz Molodyozhi* (yardım·bilgi), kısaltma: ВЛКСМ)^[2], *Sovyetler Birliği Komünist Partisi*'nin gençlik yapılanması. Erkek üyelerine "Komsomolets", kadın üyelerine "Komsomolka" denir. Komsomol, Genç Komünistler Birliği'nin kısaltmasıdır. Tam adı Leninist Genç Komünistler Birliği'dir. Sovyetler Birliği'nde en etkili politik gençlik örgütüdür. Rus Komünist Gençlik Birliği adıyla 29 Ekim 1918 tarihinde kuruldu. Mart 1926'da partinin ideolojisinin ve Lenin'e olan saygının bir ifadesi olarak Leninist Genç Komünistler Birliği olarak adlandırıldı

kursları faaliyete başladı. Dernek bütün bu faaliyetler neticesinde kayda değer mesafe katetti.⁸⁵

Bolşevik hükümeti dine karşı mücadelede kullandığı vasıtalar azmış gibi fabrikaların, çeşitli müesseselerin dahilinde duvar gazetelerini aktifleştirmek kararına geldi. Bunun için duvar gazetelerinin türk bölümlerini güçlendirme ve gazetelerin yeni alfabe ile hazırlaması teklifleri ileri sürüldü. Öte yandan Azerbaycan dilinde olan antidin dernekleri için ders müfredatları, kitaplar hazırlamak, var olan kitap ve dergileri Azerbaycan diline tercüme etmek planlandı.

Yine Baküde rusca din aleyhine kurslar açıldı, rus dili bilen parti üyesi Azerbaycanlılar bu kurslara kabul edildi. Kurslarda kainat, biyoloji, medeniyet tarihi, etnik dini mücadele ve b. dersleri verilmekteydi.

Bütün bu yoğun çalışmalara rağmen müslüman türklerin bu cemiyete katılımı oldukça zayıf idi. Bu durum yukarıları çok rahatsız ediyordu.

1929 yılının temmuz ayında Allahsızlar ittifakının 2. Kurultayında teşkilatın adı değiştirilerek “Mübariz Allahsızlar İttifakı” oldu. Kurultaya teşkilatın yarım milyon üyesini temsil eden 1200 üyesi katılmıştı. İttifakın lideri Yaroslavski konuşmasında şunları söyledi:

“Din aleyhinde mücadeyi sistemli hale getirmek gerekir. Öyle bir tebliğ mekanizması kurulmalıdır ki, dinsizlik insanların bilinçaltına tam yerleşsin. Arzu ettiğimiz neticeye ulaşmak için insanların geçim meselesi ve giyim kuşam tarzından milli ve dini özelliklerini kapsayan her şey değiştirilmelidir.”⁸⁶

Teşkilatın en aktif üyeleri yaka rozetleri ile taltif ediliyordu. 1931 senesinin kasım ayı itibarı ile Sovyetler Birliği genelinde teşkilatın 60 bin şubesi

⁸⁵ Kuluzade, “Sovyet Hakimiyetinin İlk Yıllarında Azerbaycan’da Allahsızlar Cemiyetinin Kurulması ve Faaliyeti”, 3: 76-77.

⁸⁶ <https://azvision.az/news/12794/allahsizligin-azerbaycana-gelisi-arasdirma-fotolar-davami.html>

var idi. Bu şubelerde toplam üye sayısı 5 milyondan yukarı idi. Mukayese için kayd etmek gerekir ki, 1926'da İttifakın 87 bin, 1929'da 465 bin, 1930'da ise 3,5 milyondan çok üyesi var idi.

Allahsızlar İttifakı gençlere yönelik çalışmalar da yürütmekteydi. Teşkilatın gençlik kulüpleri her tarafta faaliyetini sürdürmekte idi. 1931 yılının verilerine göre bu kulüplere dahil edilen genç ve çocuk sayısı 2 milyon kişi idi. Bu teşkilatın aracılığı ile basılan din aleyhine tebliğ amaçlı kitap, dergi broşür ve b. sayı bir hayli fazla idi. 1927 yılında 700 bin kitap, dergi basılmışsa, 1930'da 30 milyondan fazla kitap, derginin basıldığını belirtilmektedir. Aynı şekilde Allahsız gazetesi 1931'de yarım milyon, aynı isimli dergi ise 200 bin basılmıştır.

Bu arada Mübariz Allahsızlar Teşkilatının finans durumuna temas etmek gerekir. Resmi olarak gelir kaynağı üyelere toplanan aidatlar ve basılan kitap ve dergilerin satışından elde edilen gelir gösterilmekte idi. Üyelerin ödediği aidatların miktarı da dikkat çekiciydi. Aylık olarak şehir ahalisi 60 kuruş, köylüler ise 24 kuruş ödüyordu. Realitede ise teşkilata ciddi devlet desteği söz konusuydu.⁸⁷

1.2.1.4. Mubariz Allahsızlar İttifakı projesinin çöküşü

Ateizmi kendine idoloji kabul eden Sovyetler Birliği, yıllarca hatta asırlarca kendi dinlerine, tarihine ve medeniyetine bağlı toplumları kan dökerek ve aldatarak kendi bünyesine dahil etmek amacıyla bir rejim kurmuştu. Aynı şekilde suni yollarla kurulan bu uydurma derneğin de belirli bir zaman sonra söz konusu halkların mahşeri vicdanında hiç bir kabul görmeyerek kendiliğinden çökeceğini sovyetin akıl hocaları ve ideologları anlamak istemiyorlardı. Çünkü İslam dini insanın ruhuna derinlemesine nüfus edebilen bir olgudur. Bundan dolayı İslamiyet ve onun tesiri ile mücadele etmek oldukça zor bir görevdir.

⁸⁷ <https://azvision.az/news/12794/allahsizligin-azerbaycana-gelisi-arasdirma-fotolar-davami.html>

Yüce Allahın kutsal dinine karşı mücadele yürütmek için kurulan, yetki ve faaliyet alanlarının genişliği de dikkate alınacak olursa bu kadar önemli bir teşkilatın isminin içerisine “Allah” kelimesini yerleştirilmek suretiyle mücadelenin başlangıcında büyük bir acemilik gösterilmiştir.

Mücadelenin yürütülmesinde de tedricilik, teşvik, ödüllendirme gibi yöntemler yerine aceleci ve baskıcı yöntemlere el atılmıştır. Onun için her ne kadar başkentlerde ve merkezi illerde bu konuda başarı sağlandığı gözüksede köy ve kasabalar için bunu söylemek çok zordur. ‘Dolayısıyla köylerde faaliyeti canlandırmak için çeşitli baskı ve rüşvet mekanizmalarına el atılmıştır. Örneğin: herhangi bir köyün traktör ve ya başka bir ihtiyacı varsa o köyde Allahsızlar İttifakı varsa o köye araç verilirdi. Bu da bolşevik propagandasının kendine mahsus çalışma yöntemi idi.’⁸⁸

Bazı Azerbaycanlı komünistler ve komsomollar hariç diğer Azerbaycanlı yöneticiler genel olarak merkezden gelen talimatları rejimin istediği gibi uygulamıyorlardı. 1927 yılının başlarında derneğin Baküde iki toplantısı yapıldı. Bu toplantılarda faaliyetin gerekli düzeyde sürdürülememesi ile ilgili durum değerlendirildi. Şöyle ki; büroların faaliyetinin zayıf olması, merkezle irtibatın sağlanamaması, Azerbaycanlılar arasındaki propagandada başarısız olunması dikkat çeken başlıklar idi. Bunun için toplantıda yeni büroların açılması, toplantıların sık yapılması, türkler arasında işin canlandırılması, il parti teşkilatları ile irtibatın kurulması, duvar gazetelerinin çıkarılması ve şube olmayan bölgelerde yeni şubelerin açılması kararlaştırıldı.⁸⁹

⁸⁸ Kuluzade, “Sovyet Hakimiyetinin İlk Yıllarında Azerbaycan’da Allahsızlar Cemiyetinin Kurulması ve Faaliyeti”, 3: 80.

⁸⁹ Kuluzade, “Sovyet Hakimiyetinin İlk Yıllarında Azerbaycan’da Allahsızlar Cemiyetinin Kurulması ve Faaliyeti”, 3: 80.

Görüldüğü gibi Azerbaycan ahalisi arasında ciddi bir iş yapılmamasına rağmen rejimin geri çekilmek niyeti yoktu. Toplantılarda verilen talimatlar kısmen uygulansa da ciddi bir mesafe kaydedilemedi.⁹⁰

Artık 1930'lu yılların ortalarında “Mübariz Allahsızlar İttifakı”nın faaliyetinde eskisi gibi aktiflik kalmamıştı. 1935 senesinde toplanan aidatlar yüzde on azalmıştı. 1936 yılında SSRİ Merkezi İcraiye Komitesinin Milletler Konseyi ülkenin bazı yerlerinde “Mübariz Allahsızlar İttifakı”nın faaliyetinin tamamen durması ile ilgili deliller ortaya çıkardı. Bu durum toplanan aidatlardan da ortaya çıkmaktaydı. 1936-37 yıllarında aidatların yalnız yüzde yirmisi toplanmıştı.

6 ocak 1937 yılında SSCB genelinde yapılan bir anket devlet kademelerinde şok etkisi yarattı. Öyle ki, Stalinin talimatı ile düzenlenen bu ankette “Allaha inanıp inanmamakla” ilgili soruya avam halkın yüzde 84-ü (yirmi beş milyon), bilgili vatandaşların ise yüzde 45-i (30 milyondan yukarı) Allaha inandıklarını belirtmişler. Daha sonra devlet organları tarafından üzerinde kısmi oynamalar yapılan bu rakamlar dine karşı 15 yıllık total savaşın başarısızlıkla sonuçlandığı göstermeye kafidir. Anket geçersiz kabul edildi ve bu konuda halka hiç bir bilgi verilmedi. Anket komisyonunun bütün yetkilileri –Halk sektörünün başkanı Mihail Kurman, anket bürosunun müdürü Olimpiy Kvitkin, onun yardımcısı Lazar Brandgedler ve daha bir kaç yetkili isim 1938-nin mart ayında tutuklandı ve hapiste kurşuna dizildiler. Birliğin dahilindeki diğer ülkelerde de durum bundan farklı değildi. Durumun böyle olduğunu fark eden yönetim derhal bir kaç toplantı yaparak hızlı bazı kararlar almaya, bölgelerdeki parti üyeleri din adamlarına karşı kumpas, şantaj gibi çirkin yöntemlere başvurmaya başladılar. Bu tür girişimler durumu daha da aksine çevirdi ve olumsuz sonuçlar doğurdu. Böylelikle Mübariz Allahsızlar İttifakı giderek her yerde zayıfladı.

⁹⁰ Kuluzade, “Sovyet Hakimiyetinin İlk Yıllarında Azerbaycan’da Allahsızlar Cemiyetinin Kurulması ve Faaliyeti”, 3: 80.

1.2.1.5. Mubariz Allahsızlar İttifakı Projesinin Halk Üzerindeki Psikolojik Etkisi

Dönemin gazete ve dergileri incelendiğinde Allahsızlar İttifakının Azerbaycanda kayda değer bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Böyle bir teşkilatın İslama karşı mücadelesinin rejim için faydasından çok zararı olmuştur. O dönemde gelişen hadiseler dikkate alındığında bolşeviklerin her alanda ifrata vardıkları net bir şekilde gözlemlenmektedir. Mübariz Allahsızlar Teşkilatı oluşturulurken halkın psikolojik durumu katiyyen dikkate alınmamıştır. Etnik kökeni, milliyeti ne olursa olsun Allah sözü bir mümin için manevi duyguları harekete geçiren bir kelime ve kutsal bir ifadedir. Onun telaffuzu bile müminin batını dünyasına farklı bir manevi haz vermektedir. Yüce Allahın varlığına, birliğine iman eden, elçilerini, meleklerini, kitaplarını kabul eden bir müslüman ilahi emir ve yasaklara tam uymasa da Allah Tealaya gönülden bağlıdır. Teşkilat her ne kadar dinle mücadele etse de adının “Allahsızlar” olması psikolojik açıdan müslümanlar için ağır bir hakaret ifade etmiştir. Onun için teşkilatın özellikle adı onun başarısız olmasında önemli bir etken olmuştur.

1.3. DİNİ HAYATLA İLGİLİ YASAKLARIN PSİKOLOJİK ETKİLERİ

1.3.1 Dini Hayatla İlgili Yasakların Halk Üzerindeki Psikolojik Etkileri

1920-1950 yılları arasındaki dönemde resmi ideolojinin genel politik tutumu, devletle halk arasında büyük uçurumlara neden olduğunu, halkın devletine olan inancının ve güveninin kaybolmasına neden olduğunu görmekteyiz. Yasaklamaların ve kanuni düzenlemelerin hem yetişkin neslin hem de çocukların üzerinde psikolojik korku unsuru yarattığını müşahade etmekteyiz. Dönemin idari amirlerinin halkın bir kısmının ahırlarda din eğitimi aldıkları için geceleyin

evinden çıkarıp hapse atmaları, ailelerde ve çocuklarda psikolojik travma etkisi bırakmıştır.

Çalışmamıza konu olan dönemde Sovyet rejimi dine her koldan saldırmaktaydı. Nitekim basın yayın organları, söz konusu dönemde rejimin en büyük silahlarındandı. Rejim halka her fırsatta ateizm aşılama, Allahsız terbiye etmek ve materyalizmi insanların şuur altına yürütmek için çalışıyordu. Özellikle komünist gazetesinde çıkan yazıda tarikatların: ‘Çocuklarınızı Sovyet okullarına göndermeyiniz, bilakis siz Allaha karşı gelmiş olacaksınız. Sovyet okullarında sizi dindar değil, komünist şeytanları terbiye edecekler’ yazılmaktaydı. Yukarıda verdiğimiz örnek çerçevesinde halkın devletle olan kopukluğunu ve halkın devlete karşı cephe pozisyonunda olduğunu söyleyebiliriz.

Dönemin en katı yıllarında Allahsızlar derneğinin faaliyetlerini genişletmek amacıyla “Allahsız” kimliği çıkarılarak idari rehberlere dağıtılmaya başlandı. Üzeri Rusça yazılı olan bu kimliğin ne olduğunu anlamayan halk, bunu tercüme ederek kendilerine tahsis etmelerini rica ettiler. Tercümeden sonra kendilerine verilen ‘Allahsız’ kimliğini gören derneğin dindar üyeleri kimliklerini yırtarak dağlara çekilmiş ve yaşanan bu çirkin hadisenin insan psikolojisine olumsuz etki ettiği kanaatindeyiz.

1930-1940’lı yıllarda Stalin döneminin kol kanat gezdiği bir dönemde bazı yazarlar ve aydınların korku nedeniyle gerçeği inkar ederek nasıl inançsız olduklarını ve nasıl imansız bir aileden geldiklerini kanıtlamaya çalışmaktaydılar. Bu amaçla gazetelerde Babam parti üyesi değildir, fakat dinsizdi. Kur’ân-i Kerim’i ayaklarının altına alarak çiğneyip tepiklediğini kendi gözlerimle gördüm. Bunun için tanıklarım da var!-gibi çocukluk anılarını yazıyordular.⁹¹

Çalışmaya konu olan dönemde dinin alandaki resmi ve materyalist tutumun, yerli halktan olan bireylerin üzerinde psikolojik etki bıraktığı gibi toplumun önde gelen aydın ve yazarlarını da etkisi altına aldığını söyleyebiliriz.

⁹¹ Şüayıp Karakaş, *Türk dünyası dil ve edebiyat dergisi* 5 (1998): 27.

Dönemin baskıcı tutumu kurumsal amaçları doğrultusunda bireyin her hangi bir riske girmemek için istemedikleri halde siyasal sistemin isteği doğrultusunda hareket ettiklerini görmekteyiz. Çünkü siyasal baskı, insanların korkmalarına ve bu korkunun etkisiyle de riyakarlığa ve yalancılığa yol açmaktadır.

Açık olmayan toplumlarda kendini çok gösteren siyasal baskı, toplumun tek tipleşmesi doğrultusunda işlev görmektedir. Toplumun tek tipleştirilmesinin sağlanmasına yönelik olarak ve ya başka bir takım sebeplerle ortaya konan siyasal baskı ve bu baskıyı hisseden veya yaşayanların, ikiyüzlülüğe, takıyyeye, çifte kişiliğe, inkarcılığa, daha açık bir ifadeyle kişilik bozukluklarının yaşanmasına yol açan bir fenomen olabilmektedir.⁹²

Dönemin politik tutumunun 40'lı yıllardan sonra, yani ikinci dünya savaşının yaşandığı sırada yumuşadığını, rejimin daha çok Nazilere karşı seferber niteliğinde bir politika izlediğini söyleyebiliriz. Özellikle Müslüman toplumlarının bu karara savaş olmasına rağmen çok sevindiklerini görmekteyiz. Devletin dine ve din adamlarına karşı tutumunda yumuşama gözlemlendi. Bura da amaç zaferin sağlanması için seferberliği başarmak, dindar insanların desteğini kazanmaktır. Büyük Vatan muharebesi olarak tanımlanan ikinci dünya savaşına çok sayıda Azerbaycanlı katılmıştır. Divizyona katılan savaşçı ve komutanlar arasında namaz kılan insanların bulunması dini duyguların tamamen mahvedilmediğinin bir göstergesi olarak kayıtlara geçmiştir. General Heybet Heybetov'un komutanlık yaptığı 223 no'lu alay askerlerinin Mozdok yönünde saldırıya geçmezden önce soğuk bir günde kar üzerinde cemaatle namaz kıldıkları biliniyor. Bütün bu olanlara baktığımız zaman devlet politikasının en sert dönemlerinde bile halkın kendi inancını tamamen kaybetmemiş olması 'dini vicdanlarında yaşatan bir toplum' portresi çizdiği söylenebilir.

⁹² Özcan, *İnönü Dönemi Dini Hayat*, 297.

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET HAKİMİYETİNİN 1925-1944-LÜ YILLARI

2.1. STALİN DÖNEMİ

1920’li yılların başlarında bir süre İslam dinine ve onun değerlerine dikkatle yanaşan Sovyet hükümeti, Stalinin parti ve hükümet başkanlığına çekişinden sonra giderek her yönden İslam dinine karşı saldırıya geçmeğe başladı. Hatta hükümetin “düşman sınıf” saydığı meslekler arasında mollalık (hocalık) ve kadılığın da adı geçmeğe başladı.⁹³ Okulların ve diğer eğitim kurumlarının kapıları, mollaların ve hatta onların evlatlarının yüzüne kapandı.⁹⁴

12 Temmuz 1923 senesinde “Nuha Kazası İcraye Komitesi”nin, A. İskenderov’un başkanlığıyla yapılmış toplantısında Rüstembeyov konuşma yaparak, kurumları faydasız unsurlardan temizlemenin lüzumlu olduğunu bildiriyordu. Konuşmacı bu işin 1 Temmuz 1923 senesine kadar bitirilmeli olduğunu diyordu. “Şeki Fehlesi” gazetesinin 1928 senesi 17 Eylül tarihinde çıkan 57. sayısında: “Komsomol” örgütüne kaydolup fırıldak yapmak isteyen bazı unsurlar soyadlarını değiştirip “Bey”, “Efendi” unvanlarının lekelerini(!) gizliyorlar.” – yazıyordu.⁹⁵

Bolşevikler halen de Bey, Ağa ve Efendilerin toplumdaki etkisini göz önünde bulundurarak onlardan çekiniyor, Yüksek Müslüman tabakası anlayışını toplumsal ve siyasal yaşamdan tamamen silmeye çalışıyorlardı. Çaresiz kalan bu kişiler eski adlarını saklayarak eğitim almak istiyor, aç kalmamak için her hangi

⁹³ Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), Şeki Arşivi, Fond 12, siy.e 1/1, saklanma vahidi 4.

⁹⁴ *Şeki Fehlesi gazetesi*, 1928; 10 Eylül, 55; 24 Eylül, 59; 3 Ekim, 62, 66; 13 Kasım, 72.

⁹⁵ *Şeki Fehlesi gazetesi*, 17 Eylül, 1928, 57.

bir iş yerinde işçi olarak çalışmak istiyorlardı. Buna bile tahammülü olmayan bolşevikler onlara bu imkanı vermiyorlardı. 1928 senesi 3 Ekimde çıkan “Şeki Fehlesi” gazetesi şunları kaydediyordu: “1927 senesine kadar ticaretle uğraşmış Hüsü Hacı Mehemed oğlu ve Veysel hiyle yoluyla işçi olmuş ve Baküde işçi fakültesinde eğitim alıyorlar. Bu durumun karşısı alınmalıdır”.⁹⁶

1925 senesinde “Allahsızlar Birliği” olarak kurulmuş, 1929 senesinden ise “Azerbaycan Mubariz Allahsızlar Birliği” (AMAB) olarak nitelenen bu örgütün resmi basın organı olan “Allahsız” dergisi din aleyhinde çeşitli kampanyalar düzenliyor, böyle etkinliklere daha ziyade emekçi kitleler ve fabrika işçileri yönlendiriliyordu. AMAB’ın ulusa seslenişinde din, kitle düşmanının silahı olarak sergileniyordu.⁹⁷

Tüm SSCB’de olduğu gibi Azerbaycanda da cami, kilise ve sinagogların toplu olarak kapatılması başladı ve din adamları takiplere ve baskılara maruz bırakıldılar. Kur’ân zararlı bir kitap olarak yasaklandı.⁹⁸ Aralık 1928 senesinde AK(b)P MK Riyaset Kurulunun toplantısında kültürel ihtiyaçların karşılanması için mescitlerin köylülere verilmesiyle ilgili konu tartışmaya çıkarıldı ve mescitlerin eğitim kurumu olarak köylülerin kullanımına verilmesi düşüncesi beğenildi.⁹⁹

Tüm idarelere, “... levhalar sipariş etmesi (camilere Azerbaycan (TürK), kiliselere ermeni ve Rus dilinde), camilerden minberlerin ve kiliselerden haçların çıkartılması, boyanması ve içerinin kısım kısım uygun biçimde düzenlenmesi yönünde” emir verildi.¹⁰⁰

Prof. Dr. Cemil Hasanlı bu dönemin toplumsal politik gündemini analiz ederken yazıyor: “Kolektif yaşam biçimi en fazla camilere zarar verdi.

⁹⁶ *Şeki Fehlesi gazetesi*, 3 Ekim, 1928, 60.

⁹⁷ Allahsız Dergisi, Nisan, 1932, 4 (9).

⁹⁸ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 239-240; 354-355.

⁹⁹ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 239-240.

¹⁰⁰ Bahtiyar Refiyev, *Aysberg'in sualtı hissesi*: 20. yıllar, (Bakü: Azərneşr 1995), 41.

Azerbaycan'ın bölgelerinde yıktırılmayan ve amacının dışında kullanılarak depo, klüp, kütüphaneye dönüştürilmeyen hiç bir cami kalmadı. Örneğin, Guba vilayetinde 15 Aralık 1928 senesinden 6 Ocak 1929 senesine kadar, 22 gün zarfında 18 cami depo veya eğitim kültür idaresinin binasına dönüştürülmüştü".¹⁰¹

Genel olarak sadece 1929 senesinde Azerbaycan'ın bölgelerinde 120 cami binası istila edilerek amacı dışında kullanılması için okullara verilmiş, 400 cami kapatılmıştır.¹⁰²

20. yüzyılın 30'lu yıllarında Azerbaycan SSC'ye dayatılan Stalin modeli devlet yapısı bu ülkede kuvvetlenmeye başladı. 1920'li yılların ortalarında sosyalist modelinin yeniden yapılanması üç önemli dönemi içeriyordu: 1) 1925 senesinden başlayan ve Büyük Vatanseverlik Savaşına (22 Haziran 1941 yılı) kadar süregelen "Sanayileştirme" dönemi, 2) 1929-1933 senelerini kuşatan "Kollektifleştirme" dönemi ve 20'li yılların başında başlayan, 3) 1937-38 yıllarının isdibdat döneminin eşlik ettiği kültürel yapılanma dönemi. Sanayileştirme Azerbaycan SSC'nin ekonomisi için bir dizi başarılar sağlasa da belirlenen hedeflere ulaşmak; nüfusun sıkı çalışması, sosyalizm yapılanmasına duyduğu inanç ve tüm kaynakların seferber edilmesi sonucunda mümkün olmuştur. Diğer iki dönemin gerçekleştirilmesi ise değil Azerbaycan SSC'de, tüm SSCB'de başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

İktidar çevrelerinin ekonomi alanında gerçekleştirdiği sanayileştirme çizgisi, tarım alanında da radikal reformlara neden olmuştur. 20-li yılların sonlarında Devletin gerçekleştirdiği zorlu ekonomik yöntemler köylerde büyük tarım alanlarına ilginin azalması, verimliliğin düşmesi ve üretimin zayıflaması ile sonuçlandı. Sanayide olduğu gibi köylerde de idari amirlik yöntemleri uygulanmaya başladı. Köylüler kolhoza üye olmaya zorlanıyor, genelde zengin ve orta halli, bazen de fakir köylülerin malvarlığına el konuluyor, kolhoz

¹⁰¹ Cemil Hasanov, *Ağ lekelerin gara kölgesi*, (Bakü: Gençlik Yayınları, 1991), 108.

¹⁰² AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 239-240.

yapılanmasına karşı olanlar sert biçimde cezalandırılıyordu. Kollektifleşmenin gerçek mahiyeti bireysel köy çiftliklerinin tasfiyesi, zengin köylülerin ve ağa takımının bir sınıf olarak yok edilmesi, devletin tarım alanında tüm kontrolleri ele geçirmekten ibaret idi.

Azerbaycanda kollektifleştirme çizgisi, Komünist Partinin dinle, ulusal âdet ve geleneklerle mücadele ettiği aynı döneme denk geliyor. Hem kollektifleşme süreci, hem de dini ve ulusal etkinliklerin icra edilmesine karşı hükümetin yürüttüğü terör siyaseti ahalinin yeterli yanıtı ve direnişiyle karşı karşıya kalıyordu. 1930 yılında Azerbaycan'ın çoğu bölgesinde toplu isyanlar vuku buldu. Şeki, Zakatala, Balaken, Nahçıvan, Ordubad, Şemkir, Gedebe, Cebraıl bölgeleri Sovyet ve Parti birimlerine karşı ortaya çıkan silahlı isyanların önemli merkezlerinden sayılıyordu.¹⁰³ İsyânların acımasızca bastırılmasından sonra isyan katılımcılarına, zengin köylülere, tanınmış kişilere, aydınlara ve din adamlarına karşı devam eden ceza ve terör dalgası 1937-38 senelerinde zirveye ulaştı.

SSCB olarak nitelenen mekanda 20'li yılların ikinci çeyreğinden sonra gerçekleştirilen Sovyet Ulusal Politikasının, idari amirlik yöntemlerinin ve toplu terör eylemlerinin başında İ. V. Stalin, Azerbaycan SSC'de ise 30'lu yıllardan itibaren M. C. Bagirov gibi diktatörler bulunuyordu. Daha 20'li yılların başlarında Azerbaycan Ulusal Bağımsızlık Mücadelesinin önderi olmuş M. E. Resulzade, rejimin öncüsü olan Stalin'in kişiliğini gerektiği gibi değerlendirmiş, bu şer odağını şu cümlelerle benzersiz biçimde tarif etmişti: "Dünyanın büyük bir kısmını kişisel iktidarı ve kontrolü altına almış şu korkunç insanın hırsı tüm dünyayı hakimiyeti altına almak sınırında idi. Kendisinin tek gayesi her türlü insani hayallerden uzak kalarak iktidar, sadece iktidar olmak ve tüm dünyaya

¹⁰³ Elmira Muradaliyeva vd., *Azerbaycan Tarihi, XIX-XXI asrın evveli, Ali Mektebler için muhazire kursu*, (Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2010), 2: 303-304.

yaymak idi. O, Rus emperyalizminin tarihi seyrine hakim olmuş cihangirlik geleneklerinin en acımasız temsilcisi idi”.¹⁰⁴

1930’lu yıllarda dini alanda Sovyet Hükümetinin yürüttüğü siyaset, 1920’li yıllarda yürütülen olumsuz, yıkıcı siyasetin devamı idi. Tek farkla, bu yıllarda dine ve dini değerlere karşı devlet kurumlarının tutumları daha radikal düzeye varmıştı. Bu dönemde Azerbaycan KP ile birlikte AMAİ de ateizmin propogandasında önemli unsur olmuştu. Parti başkanlığının himayesi altında din karşıtı mücadele cephesinin önemli bir kolu olan AMAİ emekçi halka seslenişinde dini, “burjuva kesiminin silahı,” “dini bakış açısını kapitalizmin gelenekleri” olarak tanımlıyordu.¹⁰⁵ Kurum en önemli propoganda aracı olarak “Allahsız” dergisini kullanıyordu. Adı geçen dergi AMAİ’nin merkezi ve Bakü Şurasının basın bülteni olarak 5 bin tirajla basılıyordu. Derginin sorumlu müdürü Veli Hulufli, sekreteri ve teknik editörü Cafer Handan idi. Derginin yayın kurulunda Ahmet Tiriç, V. Hulufli, M. S. Ordubadi gibi aydınlar da bulunuyordu.

Derginin çıkmasının ilginç hikayesi var. Şöyle ki, Azerbaycan K(b)P 1929 senesi Nisan toplantısında “Molla Nasreddin” dergisinin “Allahsız” adıyla yeniden oluşturulmasıyla ilgili karar kabul edilmişti. Mirza Celil karara itiraz etmiş, MK sekreterliğine yazdığı mektupta kendisinin eski hizmetleri göz önünde bulundurularak dergisinin sürekli yayımına izin verilmesini rica ediyordu.¹⁰⁶ Müteakip 2 sene zarfında bu “rica yerine getirilse de” 1931 yılında “Molla Nasreddin”in dergisinin yayını durdurulmuş ve aynı sene Ağustos ayından “Allahsız” dergisi çıkmaya başlıyor.

Derginin “Allahsız” adıyla çıkmaya başlamasından bir sene sonra bu medya kurumu kendi “başarıları” ile övünüyordu: “Bundan tam bir sene önce “Molla Nasreddin” dergisi “Allahsız” adı ile yeni yayın kurulu ve yeni editörüyle çıkmaya başladı. Azerbaycan ve Bakü “Allahsızlar” örgütü faaliyet gösterdiği bir

¹⁰⁴ Rezulzade, *Stalinle İhtilal Hatıraları*, 80.

¹⁰⁵ Allahsız Dergisi, Eylül-Ekim, 1931, 2,3; Allahsız Dergisi, 13 Nisan 1932, 4.

¹⁰⁶ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 357.

kaç senelik zaman zarfında bir bülten oluşturmamıştı. Derginin bir kaç sayısının “Molla Nasreddin” adıyla çıkması “allahsız” örgütünün büyük başarısı, allahsızlık propogandası alanında büyük bir yetenektir. Derginin bir anda “Allahsız” olarak nitelendirilmesi bazı yoldaşları rahatsız etti. Onlar, derginin adı “Allahsız” olacağı takdirde okuyucusu bulunmayacağını diyorlardı. Yaşananlar ise tam tersini gösterdi”.¹⁰⁷

Dergi aracılığıyla en iyi allahsız gruba verilmek üzere “Kızıl bayrak” ödülünün hazırlanması, bu grubun adının “Kırmızı levhaya” yazılması gibi cazip araçlar kullanılması ateizm propogandasının “sadık” devamıydı.¹⁰⁸

Dergi ilk baskılarından birinde, “Mübariz Allahsız denizaltısı hazırlanmalı” – diye bir manşet atmıştı. Bu denizaltının hazırlanması için tüm idare ve kurumlar bağış toplamaya zorlanıyorlardı. “Genel Birlik Devlet Politikası İdaresi 2. Divizyonunun kızıl askerleri denizaltı için 57 manat 95 gepik biriktirmiş, kendi hamileri “Neftstroy” ve “Kızıl Yıldız” elektrik çalışanlarını bu yönde yarışmaya davet etmişlerdir”. Raporda: “Kürdemir ve Bakü örgütlerinin dışında diğer Azerbaycan örgütlerinin bu kampanyaya fırsatçı olarak yanaştıkları açık şekilde ifade edilmiştir. Şimdiye kadar hiçbir örgüt 3096 nolu cari hesaba hiç para aktarmamış ve kampanyanın gidişiyle ilgili merkeze bilgi vermemiştir.”¹⁰⁹

Bildirinin sonucundan belli oluyor ki, Azerbaycan’ın bölgelerinde yerel yönetim tarafından yürütülen ateizm propogandasına yerliler duyarsız kalmış ve organize ettiği etkinliklere katılmak istememiştir. Derginin diğer sayfalarından birinde bu konuyla ilgili sitemler vardı: “Tüm başarılarla rağmen çoğu firkalarda, sendikalarda, komsomol örgütlerinde açık kanıtlarla dinle mücadelede önem verilmediğine rastlıyoruz. Din karşıtı mücadelenin öncü grubu, AMAİ kendisi bile büyük başarılarla övünme hakkına sahip değildir: hatta çoğu vilayetlerde dinle mücadelede “sol” sıçramalar da vuku bulmuştur. Burada din aleyhine sistemli ve

¹⁰⁷ Allahsız Dergisi, 28 Ekim 1932, 8 (12).

¹⁰⁸ Allahsız Dergisi, Eylül-Ekim 1931, 2,3.

¹⁰⁹ Allahsız Dergisi, Eylül-Ekim 1931, 2,3.

kademeli mücadele etme işleri, kilise ve camilerin idari biçimde kapatılması ile değiştirildi".¹¹⁰

Derginin sayfalarında yayınlanan din karşıtı çağrılarla yanaşı politik ve ulusal konulara da temas ediliyor, ağa takımının düğünlerine gitmek, kız istemek, çarşaf giymek, kahvelerde derviş masalları (meyhana) dinlemek, tüm haklarından mahrum bırakılmış ağa ve eski beylerin kendi haklarını talep etmesi gibi durumlarla dalga geçiliyordu. Dergi aracılığıyla gençler ve ihtiyarlar "Allahsız" mecmuasına abone yapılıyor, örgüt üye sayılarını artırmak için yarışa sevkediliyordu.¹¹¹

"Allahsız" dergisi toplum arasında propogandayı genişletmekten çekinmiyor, bazen bu yönde ilk beş yılın (1928/29, 1932/33 yılları) niteliğinden ileri gelen abartılı rakamlardan ve yalancı istatistikten yararlanmayı makul sayıyordu. Derginin müteakip sayılarından birinde yukarda bahsedilen hususa net biçimde tanık oluyoruz: "Mübariz Allahsız" denizaltısı için ASŞC (Azerbaycan Sovyet Şura Cumhuriyeti) vilayetlerden toplam 7 bin 732, 75 rüble (yüzde 38.7), ASŞC'nin genelinden toplam 46 bin 342,17 rüble bağış toplanmıştır. "Allahsızlar uçağı" ve "Allahsızlar tankı" yapımı için de para toplanmıştır.¹¹²

2.1.1 Dini mabetlere ve Kurumlara Karşı Tutumların Sertleştirilmesi

30'lu yıllarda din karşıtı mücadelenin en önemli hedefi camiler olmuştur. 20'li yılların sonunda başlayan bu mücadele 40'lı yılların başına kadar devam etmiş, 30'lu yıllarda daha radikal bir tutumla zirve yapmıştır. ÜİK(b)P 17. Fırka konferansının 26 Ocak, 10 Şubat 1934 yılı kararnamesinde şöyle denilmektedir:

¹¹⁰ Allahsız Dergisi, 8 Nisan 1932, 4 (9).

¹¹¹ Allahsız Dergisi, Eylül-Ekim 1931, 2,3.

¹¹² Allahsız Dergisi, 8 Nisan 1932, 4 (9).

“2. beş yılın 1934, 1938 yılları görevi... Allah namıyla zenginlerin çıkarları için toplumun ruhsal olarak esir edilme aracı olan dine karşı mücadele etmektir”.¹¹³

Azerbaycan’da mescitlerin kapatılması hakkında karar çoğu zaman komünistlerin yoğunlukla katıldıkları toplantılarda, köy özerk şurası ve seçim toplantılarında verilmekteydi. Basında bu kampanyaya start verildikten sonra mescitlerin kapatılması büyük şehirlerde de başlamış oldu. Daha da ötesi Azerbaycan’ın merkez şehirlerinde de mescitlerin kapatılmasına dair günlük basında yazı ve makaleler yayımlanmaya başlanmıştır.¹¹⁴

Bazen merkez yönetiminin camilerin kapatılmasıyla ilgili kararları, bölgelerde büyük tepkilere neden oluyordu. Azerbaycan’ın Lenkeran şehrinde “Oruçluk münasebetiyle” parti temsilcilerinin, mescitleri kapatacaklarını söylemeleri üzerine 500’e yakın kadın mescit karşısında toplanarak kırmızı Sovyet bayrağını indirmiş ve yere atmışlardır. Bu olayı duyan AK(b)P merkezi komitesi derhal il yönetimine bir mektup göndererek, halkın tepkisine neden olan köy ve şehirlerde kapatılan camilerin, derhal geri verilmesini ve faaliyetlerine devam edilmesini talep etmişti.

Partinin yukarıda belirtilen kararından ümitlenen Azerbaycan’ın bir çok il ve ilçelerinden AK(b)P merkezi komitesine itiraz mektupları gönderildi. Örneğin, Gence şehrinde AK(b)P merkezi komitesine 140 kişinin imzasıyla gönderilen mektupta, camilerde namaz kılanların hükümet adamları tarafından camiden çıkarılmasına itiraz bildiriliyordu.¹¹⁵

Fakat basında yine de ibadethanelerin kapatılması ile ilgili yazılar yayınlanıyordu. “Bize ne Allah gerek ne de onun evi”, “İşçilere mescit değil, bilim ve kültür dernekleri lazımdır”, “Kilise yerine kulüp, mescit yerine ev lazımdır” başlıklı yazılarda, işçiler adından mescitlerin kapatılması gerektiği dile

¹¹³ Allahsız Dergisi, 28 Ekim 1932, 8 (12).

¹¹⁴ Antireligioznik dergisi 1929, no: 9, s. 30-107.

¹¹⁵ Nuruzade, *XX asrın 1920-1930. yılları arasında Azerbaycanda Etnokonfessional şerait*, 121.

getiriliyordu.¹¹⁶ Komünist gazetesi Devlet demiryollarındaki Mir Beşir Qasimov adına kulüpte yapılmış toplantıda, demiryolu etrafında olan kilisenin sökülüp, yerine kulüp ve kiraathane yapılması hakkında karar verildiğini yazıyordu.¹¹⁷

Kiliseler arasında daha az kullanılanların kapatılması Bolşevikler için daha kolaydı. Nitekim Bakü'deki Darwin sokakta (şu an Behruz Nuriyev sok.) yerleşen Yunan kilisesi de kullanılmadığı gerekçesiyle ve “işçilerin yoğun talebiyle kapatıldı.”¹¹⁸

Bu arada Bakü'deki Büyük Sinagog, şehrin tek sinagoguydu. Sinagogun resmi üye sayısı 1200 kişiden oluşan ferdi, toplamda 411 aileden oluşan üyesi bulunmaktaydı. Fakat bayram günlerinde sinagoga ibadet için gidenlerin sayısı 4 binden fazla olmaktaydı. Dolayısıyla sinagogun kullanılmadığı söylentileri bir bahaneydi. Yahudiler sinagogun kapatılmaması için Ekim 1928'de hükümete bir mektup yollayarak ibadet evlerinin kapatılmamasını, bundan sonra da Yahudi toplumunun sorumluluğunda olmasını rica ettiler. Lakin bütün bu girişimler Yahudi mabedinin kapatılma kararını bir süreliğine ertelemiş oldu. Nitekim Parti ve hükümet adamları Sinagoglara karşı kampanyada başarısız olmak istemiyorlardı. 1928 yılında, AK(b)P-nin yıl sonu toplantısında bazıları şöyle diyordu: “Eğer biz sinagoglari kapatamazsak çok büyük bir siyasi skandalı da gündeme getirmiş olacağız.”¹¹⁹

Komünist gazetesinin 4 Ocak 1929'daki sayısında yayımlanmış “18 mescit bilim-kültür ocağına çevrilmelidir” başlıklı yazıda halkın camilerin kapatılması ve bilim kültür ocaklarına dönüştürülmesini istemesinden şöyle bahsediliyordu: “*Misafir köyünde, cami başkanların ve yöneticilerin posterleri ile süslenmiş, davul zurna çalan kadınlar ve kızlar dans etmişlerdir. Yararlı bir bina olmadığından köylülerin rızası ile camilerde bir çok toplantı yapılmaktadır. Zira*

¹¹⁶ “Mescid kluba çevrilmiştir.” *Kommünist gazetesi*, 13 şubat 1929, no: 36 (2542).

¹¹⁷ *Komünist gazetesi*, 1929; “Mescid yok! Umumi yaşayış Evi!” *Kommünist gazetesi*, 21 şubat 1929, no: 43 (2549).

¹¹⁸ *Bakinskiy Raboçi gazetesi*, 3 Ocak 1928.

¹¹⁹ *Komünist gazetesi*, 6 Haziran 1930, 127.

*köylüler camii kümbetlerini yıkılmasını ve mescitlerin bilim-kültür ocağına dönüştürülmesini talep etmektedirler”.*¹²⁰

Parti ve hükümet medya aracılığıyla buna benzer ilan ve kampanyalarla halk üzerinde psikolojik baskı kurmaya çalışıyordu. Bütün bu baskıların halk üzerinde ne kadar etkili olduğunu söylemek zor olsa da kaza komite katipleri kısa süre zarfında 300’den fazla cami, kilise ve sinagogların kapatılmasında başarılı oldular.¹²¹

Nahçıvan kazasının sadece bir dairesinde 5 mescit, Lenkeran’da 8 mescit, Şamahı’da 1 mescit, Ağdam’da 12 mescit ve Şeki’de 5 mescit ve 1 kilise bir gün içerisinde bilim-kültür derneklerine çevrildi.¹²²

1930’lu yıllarda Baküde “Bibiheybet” camii ve Emircanda “Şemsi Esadullayev” camii, Ak şehirde “Şibayev” kilisesi ve Serkovnı sokakta (Vidadi sokak) donanım kilisesi, Kutsal Meryem Katolik mabedi, Müslümanların saygı duyduğu onlarca türbeler ve pirlar, çoğu mabetler kapatılmış, Aleksandr Nevski katedrali, “Altın Kilise” 1935 senesinde yıkılmış, Surahani’da bulunan “Ateşgah” mabedi bakımsız bırakılmıştır.¹²³

19. yüzyılın ortalarında inşa edilmiş ve sekizinci imam Hazreti Rıza’nın bacasının türbesinin bulunduğu “Bibiheybet” camii 1936 yılında M. C. Bagirov’un emriyle patlatılmıştı.¹²⁴

Bütün bu baskılara rağmen faaliyetine devam eden bazı mescit ve medreseler de vardır. Sovyet’in baskıcı ve yasakçı rejimi ile yetişen yeni nesle dini eğitim yasaklanmış olmasına rağmen çocuklara dini eğitim verilmesinin ebeveynlere bırakması, 30’lu yıllarda bazı medreselerin kendi faaliyetlerini

¹²⁰ Zaylikov, “18 mescid medeni maarif ocağına dönderilmelidir”, *Komünist gazetesi*, 4 Ocak 1929, no: 3 (2509).

¹²¹ ARSSİHDA: f. 1, siy. 85, iş 790.

¹²² *Komünist gazetesi*, 13 ocak 1929, no: (2516).

¹²³ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 357.

¹²⁴ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 357.

sürdürmesine olanak sağlamıştır. 1933 senesinde böyle medreselerden bir kaçını Balakende ve Zakatalada faaliyetine devam ediyordu. Gizli şekilde İranda dini eğitim alanlar da tesadüf ediliyordu.¹²⁵

1936 yılında Kerbelayı Abdul Hüseyin Mescidinin açılması hakkında, diğer taraftan ise Şirvanlar Mescidinin bütün arsası ile beraber Azerbaycan Devlet Üniversitesine öğrenci yurdu olarak verilmesi ile ilgili kararname yayınlandı. Fakat Bakü'deki Tebrizliler ve Erdebilliler itiraz ederek mescitlerinin kapatılma girişimini boşa çıkarttılar. Bakü'de yaşayan İranlılar da, İran konsolosluğunun yardımıyla yapılan mescitlerinin kapanmasını engellediler.¹²⁶

Alman ve Roma Katolik kiliseleri uluslararası öneme haiz olduğu için kapatılması zordu. Lakin buna rağmen yönetim, Bakü'de yerleşen Roma Katolik kilisesini 1931 yılında kapattı. 1937'de kilisenin papazı olan Stefan Demurov kurşunlanarak öldürüldü. Buna rağmen Katolikler yine de gizlice evlerde ve başka yerlerde haftalık toplantılar yapmaya devam ettiler.¹²⁷

Ekim 1936'da sinagogların bilim ve kültür derneklerine dönüştürülmesi hakkında karar verildi. Kuşkusuz bu Yahudilerin tepkisini çekti ve basında Yahudi toplumunun tepkisini bildiren mektuplar yayınlandı. Mektupların birinde şöyle yazılmaktaydı. “*Bakü şehrinin dindar Yahudilerini bu mabetten mahrum etmek Sovyet hükümetine sadık kalan yüzlerce Yahudi vatandaş için hak etmedikleri bir haksızlıktır*”.¹²⁸ Buna karşın hükümet tarafından yapılan açıklamada, Büyük Sinagogun Volodarski adına fabrikanın ve diğer müesseselerin işçilerinin ricasıyla Yahudi tiyatrosunun binası için kullanılmaya verildiği belirtilmekteydi.¹²⁹

¹²⁵ Yusif Yusifov vd., *XX Asır Azerbaycan tarihi, Ali mektebler için derslik*, (Bakü: Tehsil, 2009), 2: 293.

¹²⁶ ARSSİHDA: f. 1, siyahı 77, iş 1049.

¹²⁷ Nuruzade, *XX asrın 1920-1930. yılları arasında Azerbaycanda Etnokonfessional şerait*, 126.

¹²⁸ ARSSİHDA: f. 2, siyahı 22, iş 156.

¹²⁹ ARSSİHDA: f.1, siyahı 235, iş 794.

Etnik çatışmanın çıkmaması için, Yahudiler arasında din aleyhine faaliyetler ve sinagogların kapatılması ancak “Mübariz Allahsızlar Derneği” tarafından yapılmaktaydı.¹³⁰ Bolşevikler aynı politikadan diğer dini değerler için istifade etmiştir.

Sovyet yönetimi din karşıtı idari ve icbari tedbirlerle beraber, kitlelerin ateist ruhda yetişmesi yolunda ikna yöntemini de kullanıyordu. 10 Nisan 1937 yılında AK(b)P MK’nın toplantısında dinle mücadele çerçevesinde camilerin yıkılması konusu gündeme gelmiş, Bakü Şehri İcra Komitesi Başkanı “Teze Pir” camiinin yıkılmasıyla ilgili öneri vermiştir. Toplantının son konuşmasını yapan M. C. Bagirov, “Bizler öyle ayarlama yapalım ki, insanlar kendileri camileri yıksınlar ve bu iş için bizden yardım istesinler”.¹³¹

Merkez şehirlerde din ve dini unsurlara karşı yürütülen mücadele yöntemleri bölgelerde de aynı hızda devam ediyordu. Cami ve minareler yıkılıyor, onların mevcudiyetinin genç neslin eğitim ve öğretimine olumsuz etkilediği iddia edilir, yıkım sırasında çıkan inşaat malzemeleri kültür ve eğitim yönümlü binaların yapımında ve onarımında kullanılıyordu. Örneğin, Nuha (Şeki) şehrinde 7 numaralı okulunun yanbaşıda bulunan minare, “öğrencilerin komünist terbiyesini olumsuz etkilediği iddiasıyla yıkılmıştır”.¹³² Şeki’nin Çaykarakoyunlu köyündeki mescitlerden biri emekçilerin kültürel taleplerinin karşılanması amacıyla okula tahsis edilmiştir.¹³³

Mescit ve medreselerle yanaşı, halkın asırlar boyu ortaya çıkardığı maddi ve manevi zenginliklere, tarihi mimarlık anıtlarına karşı düşmanca bir tutum sergileniyordu. Şeki’nin Kiş köyünde bulunan Kafkas bölgesinin ilk Hristiyan Alban mabedi olan antik mimarlık anıtı 20’li yılların sonundan ot ve saman

¹³⁰ Elesger Alekperov, “Tabiatı yahşi öyrenmek- mövhümata ölümçül zerbedir,” *Allahsız gazetesi*, 1935, no: 2-3.

¹³¹ Hasanov, *Ağ Lekelerin Gara Gölgesi*, 142.

¹³² ARDA, Şeki Arşivi, KİK protokolleri, 1937, fond 13, siyahı 1, s.v. 580.

¹³³ ARDA, Şeki şubesi, KİK protokolleri, fond 13, siyahı 1, s.v. 580, sayfa 251, 256.

deposu olarak kullanılmış, akşam kursları kurulması için 1937 yılından itibaren okul binasına çevrilmiştir.¹³⁴

Aslında kullanılmayan mescit ve ibadethanelerin başka bir amaçla kullanılması öngörülüyor, ancak çoğu zaman tarihi mimari ve dini anıtlar da yok ediliyordu. Örneğin 1918 yılının Mart olayları sırasında, Bolşevik askerleri ve Ermeni çetelerinin Şamahı şehrine saldırması sonucunda, 16 mescit kullanılamaz hale gelmişti. Bunu bahane bilen hükümet, bu mescitlerden 13 adedini sökerek, taşlarından tiyatro binasının yapımında kullanmaya karar verdi.¹³⁵

Merkezde ve bölgelerde dini kurum ve yapılara karşı sergilenen vandallık siyaseti onlardan bir kısmının tamamen mahvolmasına, bazılarının da yapısının değişmesine ve kullanım dışı amaçlarla varlığını sürdürmesine neden olmuştur. Gerçekleştirilmiş bu hadiselerin sonucunda, 30'lu yılların sonunda Azerbaycanda 20 mescit formaliteden kendi faaliyetini sürdürüyordu. Onlardan bir kısmı savaş sonrası yıllarda da açık bulunuyordu.¹³⁶

Diger ülkelerde ki kutsal mekanları ziyaret edenlerin sayısı da giderek azalmıştı. Şöyle ki, 1925-1928 yılları aralığında Azerbaycandan her sene ortalama 500-600 kişi Mekke, Kerbela, Necef, Meşhed gibi yerlere ziyaret amacıyla seyahat ediyordu. Artık 30'lu yılların ortalarında bu rakam 10-15 kişi olmuştu.¹³⁷

O yıllarda Sovyet basını dini etkinliklerin, kutsal görülen dini mekanların ve din adamlarının sayısının hızla azalmasını emekçi halkın talebi, aydınlanması ve “dinin gerçek mahiyetinin anlaşılması” ile ilişkilendirse de,¹³⁸ bu durumun en önemli nedeni kişilik kültü yıllarında cami ve kiliselerin keyfi olarak idari yöntemlerle kapatılması, çoğu dini yapıların yıktırılması, din adamlarının takiplere ve istibdata maruz bırakılması olmuştur.

¹³⁴ ARDA, Şeki Arşivi, KİK protokolleri, 1937, fond 13, siyahı 1, s.v. 580.

¹³⁵ Gadjibeyli Djeyhun, İzbranno, Baku. AGİ, 1993, 128 s.

¹³⁶ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 357.

¹³⁷ M. Settarov, *İslam dininin kalıntılarıyla ilgili*, (Bakü: Azerbaycan SSR EA Neşriyatı, 1967), 41.

¹³⁸ Azerbaycan Gadını dergisi, Ocak 1939, 2.

Sovyet iktidarının müteakip yıllarında hükümet ve parti başkanları tarafından “vicdan özgürlüğüyle ilgili Lenin ilkeleri”nin kaba biçimde bozulduğu, ateizm öğretisinde şiddete baş vurulduğu itiraf edilmişti. Azerbaycan KP MK’nin 24 Haziran 1989 yılı tarihli genel oturumunda, 20’li yılların sonu, 30’lu yılların başında hükümetin sosyoekonomik, kültürel ve dini alanda attığı adımların yanlış olduğu kabul edilmişti. Oturumun dökümünde şöyle ifadeler yer almaktadır: “Ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan ortamında da kollektifleşme dayanıksız oldu. Bu süreç köylüler üzerinde şiddete dönüştü. Sosyoekonomik ve ulusal özelliklere, aynı zamanda işletmelerin çoksistemli olmasına, yerel dini zihniyete karşı kaba biçimde duyarsızlık sergilendi.”¹³⁹

Sovyetlerin son dönemlerinde Azerbaycanda din ve dini kurumlar üzerinde incelemelerde bulunmuş araştırmacı A. Ehedov bu konuda idari baskı olmasıyla yanaşı verilen rakamların gerçeği yansıtmadığını, bu rakamların kasıtlı olarak abartıldığını vurgulamıştır. A. Ehedov yazıyor: “1937 yılında ülkemizin köy yerlerinde ahalinin üçte birlik kısmı, şehir nüfusunun ise üçte ikilik kısmı dini bakış açısından vazgeçmiş ve bilimsel-ateizm görüşünü benimsemiştir.” – diyen Y. Yaroslavski’nin, 1937 yılına kadar çeşitli dinlere ait 41 bin 868 kilise, mescit ve diğer ibadet merkezleri kapatılmıştır – diyen P. N. Kurasikov’un sözlerinin gerçek olduğunu kabul etmek çok zordur. Bu konuda idari amirlik yöntemi uygulanmasının olumsuz etkileri bulunmaktadır”¹⁴⁰

Mescitlerin kapatılması SSCB de İkinci Dünya Savaşı’na kadar devam etmiştir. Nitekim 1938 yılında Kırgızistan’da bir mescit istisna olmakla bütün mescitler kapatılmıştır.¹⁴¹

¹³⁹ Hasanov, *Ağ Lekelerin Gara Gölgesi*, 123.

¹⁴⁰ Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, 70.

¹⁴¹ Gadjibeyli Djeyhun, İzbrannoe, Baku. AGİ, 1993, 128 s.

2.1.2.Devletin Din Adamlarına Karşı Tutumları

1930'lu yılların 2. çeyreğinde gerçekleştirilen toplu represiyanların (sürgün veya hapisle sonuçlanan devlet baskısı) hedefinde duran sosyal kesimler arasında din adamlarının da bulunması dine karşı mücadelenin sadece cami ve medreselerle sınırlı kalmadığının bir göstergesidir. 1934-38 yılları arasında Azerbaycanda 27 bin 458 kişi represiya maruz kalmıştır. Onların arasında azımsanmayacak kadar din adamı da bulunuyordu. Represiya maruz bırakılanlar ve kurşuna dizilenler arasında Kur'ân-i Kerim'i ilk kez Azerbaycan diline tercüme eden Bakü kadısı Mir Muhammed Kerimağa da bulunuyordu. Kendisi Nargin adasında katledilmişti.¹⁴²

Sovyetler Birliğinde toplu represiyanların gerçekleştirilmesinin, insan kişiliğine, maddi ve manevi değerlerine karşı savaş açılmasının arkasında, dönemin Devlet Başkanı olan İ. V. Cugaşvili-Stalin duruyordu. Henüz Sovyet Rusyası'nın Ulusal Konular Halk Komiseri görevinde çalıştığı sırada elikanlı devlet adamı toplu terör siyasetini desteklediğini açıkça beyan etmişti. O dönemde bu adımı atacak fırsatı ve yetkisi bulunmasa da, niyetini açıklamaktan da geri durmuyordu. M. E. Resulzade hatıralarında Stalin'in kendi dilinden kendisinin gelecek hedeflerinden bahsederek onun bu düşünceleri karşısında dehşete kapıldığını ifade etmişti. İki siyasi lider (M. E. Resulzade ve İ. V. Stalin) trenle Moskovaya giderken salon-vagonda yaptıkları konuşmaların arasında Stalin'in "terör konusuna" yaklaşımı, Sovyet idyolojisinin gerçek mahiyetini, kendisini işçi ve köylü hükümeti, mazlum kitlelerin kurtarıcısı olarak niteleyen bolşeviklerin gerçek kimliklerinin deşifre olması bakımından özel öneme haizdir. İstiklal mücahidi M. E. Resulzade, sistem olarak terörün yararlı olmadığını anlatmaya çalışsa da, Stalin bir süre kendisini dinliyor ve şöyle diyor: "... yanılıyorsunuz. Terörün, hele toplu terörün tarihteki rolü çok önemlidir. Biz bolşevikler tabii ki, bireysel terörü kabul etmiyoruz. Onun hiç bir faydası bulunmamaktadır. Bu eserler'in sistemidir. Fakat toplu terör başka, onu kabul edeceğiz ve

¹⁴² AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 357-358.

uygulayacağız. Onun faydalı olacağı ise şüphesizdir. Bir insanın katledilmesinin tabii ki, hiç bir etkisi bulunmaz; toplum üzerinde daha etkili olmak için toplu katliam gerekiyor. Biz insanları eğitmek için halka kitleler halinde terbiye vereceğiz, bu talimatlarımıza uymaları için gerektiğinde kendilerini toplu biçimde cezalandıracağız.”¹⁴³

Rusyada iktidar mücadelesi sırasında (1917-1920 yılları) dini ve ulusal konularda halklara özgürlük tanıyan bolşevikler; Stalнизм’in, kişilik kültürünün, politik diktatörlüğün kuvvetlenmesi ile radikal önlemleri çoğaltmaya başladılar. Çok sayıda aydına “Pantürkist” (Ülkücü), “Panislamist” (Ümmetçi) damgası vuruldu. Bu önlemlerin hedefi, halkların yüzyıllar boyu oluşturduğu ulusal, geleneksel ve dini değerleri kökünden kazımak, kozmopolit düşünce yapısına sahip yeni nesil oluşmakta idi.

2.1.3. Devletin Dini ve Milli Bayramlara Karşı Uygulamaları

1930’lu yıllarda cami ve dini amaçlı diğer yapılara, aynı zamanda din adamları ile beraber kutsal kabul edilen mekanlara, İslam dininin diğer simgesi olan bayramlara, etkinliklere, dini kisve ve tesettüre karşı mücadele artıyor, onların gerçek mahiyeti tahrif ediliyor, eleştirilere, çoğu zaman da hakarete maruz kalıyorlardı. İslamın iki kutsal bayramından biri olan Kurban bayramı “sınıf savaşı” bağlamında ele alınıyor, bayramın gerçek mahiyeti tahrif edilerek insanlarda uysallık, iktidar çevrelerine karşı mücadelede acizlik empoze edilmesine neden olduğu iddia ediliyordu. Kurban kesimi’nin köy işletmelerine verdiği zarardan bahsediliyordu: “Şayet İsmail tam teslimiyetle kendi başını İbrahim’in bıçağının altına uzatıyorsa, İslamın bakış açısıyla burada ortaya tamamen farklı bir durum çıkıyor. Bu, “aciz insanın” İslamın talep ettiği gibi sömürgeçi sınıfların zulüm ve baskılarına sessiz sabretmesidir. “Kurban bayramı”nın en olumsuz yönü de şudur, bu bayram bizim köy işletmelerimize ve

¹⁴³ Resulzade, *Stalinle İhtilal Hatıraları*, 40.

hayvancılık sektörümüze zarar veriyor. İkinci beş yılda bizim; sürüde bulunan hayvanların emita değerlerinin artırılması temelleri üzerinde hayvancılık konusu sorununun çözümünü edinmemiz, kollektif hayvan çiftlikleri (kolhoz), sovhoz (devlet işletmeleri) ve sütçülük işletmeleri kurmamız, yem depoları edinmek yoluyla hayvancılık işinin sosyalist rekonstrüksiyon'unu (yeniden yapılanma) bitirmemiz gerekiyor... Ve bu gibi önemli aşamada hocalar dini geleneklerin anısı uğurunda çok sayıda hayvan kesilmesi yönünde fetva veriyor. Belli ki, hocalar olabildiğince fazla hayvanı itlaf ederek köy işletmelerimize azami zararlar vermeye çalışıyorlar. Hesaplamaya göre şayet emekçi Müslümanlar bu geleneğe uyacak olursa, yaklaşık olarak milyon kadar koyun ve büyük baş hayvanı boşu boşuna telef edecekler. Tabii ki, emekçi Müslümanların hiç bir zaman bu yönde girişimleri olmayacak".¹⁴⁴

Yazılmış makalelerde dini etkinliklerin ve bayramların kutlanmasının devlet siyaseti ile çeliştiği ifade ediliyor, bu etkinlikleri halkın nazarında küçük düşürmek için en kirli yollara başvuruluyor, İslam dininin kutsal değerleri açıkça hakarete maruz bırakılıyordu: "Peygamber olarak nitelendirilen İbrahim Halilin (İbrahim AS) dönemine kadar Allah karşısında sadece insanlar kurban ediliyordu. Böyle işler İbrahimin hoşuna gitmiyor ve hiç bir zaman İsmaili kurban olarak kesmek istemiyordu. O, insanların kendisine duyduğu güveni korumak ve aynı zamanda oğlunu kesilmekten kurtarmak için bir fırıldak yürütmek zorunda idi. Bir gün İbrahim "İsmaili kurban kesmeğe götürüyorum" – diyerek oğlunu toplumdan uzak bir dağa götürdü ve oğlunun yerine bir koç keserek oğlunu sağ-salim geri gönderdi. Koçu ise dağda önceden İbrahim kendisi saklamıştı. İbrahim kurbanının Allah tarafından gönderildiğini söyleyerek şöyle demişti: Allah-u Teala bundan sonra insan yerine koyun kesilmesini emretti. Böylece İbrahim insanların kurban edilmesi gibi kötü geleneği terk ettirmiş oldu. Aynı zamanda Mehemed (Muhammed sav), eski ümmetler tarafından benimsenmeyen kurbanı kendi

¹⁴⁴ Allahsız Dergisi, Nisan 1932, 4 (9).

ümmetine farz kıldı”.¹⁴⁵ Makalenin sonu, Kurban bayramının mahiyetinin tamamen tahrif edilmiş, antipati doğuracak ve komik biçimde halka sunulduğunu sergiliyor: “7. yüzyıldan kalma hurafelere uyarak birisi tarafından 7-15 manata binlerle koyunun katledilmesinin ne önemi var. Burada kanaatsizlik ve tasarrufsuzluk dışında bir şey göremiyoruz. Emekçilerin temelsiz dini bayramlardan uzaklaşıp kendilerine saadet kapısını açmış “Oktyabr” gibi devrimci bayramları gösterişli biçimde kutlamaları gerekiyor”.¹⁴⁶

Sovyet döneminde kaleme alınan her iki yazı Kurban bayramına ve hatta İslam dinine karşı hükümetin sergilediği alaycı tutumu ve ironik yaklaşımını yeterince ortaya koymaktadır.

Kendisini işçi, köylü ve emekçi hükümeti olarak empoze eden bu iktidar, söz konusu etkinliğin gerçek mahiyetini, sosyal yönden önemini farkındaydı. İktidar çevreleri Kurban bayramı ve etkinliklerinin ibadet olmanın yanında, insanlar arasındaki ilişkilere, sosyal durumu nasıl olumlu etkilediğini gayet iyi biliyorlardı.¹⁴⁷

Sovyet rejiminin dine ve dini bayramlara karşı sergilediği tutum sadece Kurban bayramının yasaklanması ile sınırlı değildi. Muharrem ayı etkinlikleri ve Ramazan ayı için de benzer fikirler ileri sürülüyordu. Muharrem etkinliklerinin tüm proletarya ve kolhozçular için karamsarlık ve tembellik empoze etmesi, kolhozçuların pamuk tarlalarında işe başlaması, sosyalist rekabete zıt ve engel olması gibi iddialar da bulunuyordu.¹⁴⁸

Ateizm propogandası yapılan eserlerde orucun insanın fiziki sağlığını, moralini olumsuz etkilediği, kişinin çalışma gücünü kaybettiği, orucun çiftlik işlerine, özellikle de köy işletmelerine fazlasıyla zarar verdiği vurgulanıyordu.

¹⁴⁵ Allahsız Dergisi, Nisan 1932, 4 (9).

¹⁴⁶ Allahsız Dergisi, Nisan 1932, 4 (9).

¹⁴⁷ Akademi Araştırma Heyeti, *Bir Müslümanın Yol Haritası, (İlmihal) İman, ibadet, ahlak*, (İstanbul: Işık Yayınları, 2013), 577-592.

¹⁴⁸ Allahsız Dergisi, 11 Nisan 1932, 4 (9).

Ramazan günlerinde köylerde oruç nedeniyle bazı kişilerin kolhoz işine gitmemesi, işe gidenlerin de iyi çalışmadığının gözlemlendiği yazılıyordu.¹⁴⁹

Burada maksat işletmelerin kalkınmasının kaygısına kalmak değildi. Temel amaç ateist propogandasını halk kitlelerine daha geniş ve detaylı biçimde telkin etmek, sosyalist idyolojini hakim idyolojiye dönüştürmek, bu yolda karşıda duran tüm engelleri ortadan kaldırmak idi.

Dini ve milli bayramlara karşı mücadele metotlarından birisi de okullarda, derneklerde, kahvelerde çeşitli toplantılar yapmak, halk arasında dinin ve dini bayramların zararlarını anlatarak insanlığın geleceğinin uçuruma sürüklenmesinden bahsedilmesiydi. Yeni bir uygulamayla bayram günleri “Gönüllü iş günü” ilan edilmiş, işe gelen her bir işçi için çeşitli avanslar ve ödüller verilmişti. Bir çok müessise bu teklifin bir karar niteliği taşıdığını söyleyerek bayram günlerini iş gününe çevirmişler hatta Adliye komiserliği bütün dini bayramlarda çalışmaya karar vermişti. Bu çağırışa Azerbaycan Devlet Neşriyatı ve matbaa işçileri de uymuş, Ramazan Bayramında işe gelen her bir işçiye ek maaş verileceğini duyurmuştu. O Dönemin durumunu göz önünde bulunduracak olursak kararların ne kadar doğru veya değişken olduğunu söylemek oldukça zordur.¹⁵⁰

Bu eğilimi Sovyet basınında çıkan makalelerden ve aşağıda göstereceğimiz yazıdan da gözlemlememiz mümkündür: “29 Ağustos Mevlit günü Şekide işçiler arasında tartışma çıkartıldı ve oy çokluğuyla bu günün bayram değil, iş günü olduğu kararlaştırıldı. İşçiler, din adamları ile Müsavat’ın düşman konumunda olduğunu iyi biliyorlar. Milletin din adamına ihtiyacı bulunmuyor. Bizlere Mevlit bayramı değil de, kendi emekçi bayramımız gerekiyor”.¹⁵¹

¹⁴⁹ Settarov, *İslam dininin kalıntılarıyla ilgili*, 30.

¹⁵⁰ *Komünist gazetesi*, 1929, 138-175.

¹⁵¹ *Şeki Fehlesi gazetesi*, 30 Ağustos 1928, 53.

Milli bayramlardan olan Nevruz Bayramı, ilk önce basında şiddetle eleştirilmiş, daha sonra zaman zaman yasaklanmıştır. Dönemin en büyük gazetesi olan *Komünist*'te “Nevruz Nedir” başlıklı makalede, Nevruz'un vahşice bir gelenek olarak putperestlik döneminden kalma olduğu, sonralar dindarlık ve milliyetçilik gibi farklı inançlara hizmet ettirilen uydurma bir bayram gibi lanse edildiği belirtiliyordu.¹⁵²

Yine aynı gazetede, bayramın her hangi bir İslami değer taşımadığına dikkat çekilerek “Hurufat Tohumu” Ekildiğinden bahsediliyor, bu yüzden diğer dini bayramlara karşı yapılan mücadelenin aynısını Azerbaycan'ın milli bayramı olan Nevruz için de yapılmasının şart olduğu vurgulanıyordu.

Dini ve ulusal bayramların yerini tutan önemli günler Sovyet iktidarının kuruluşu sürecinde kazanılmış başarılarla veya Uluslararası dünyada vuku bulmuş işçi ve kadın hareketiyle ilgili oluyordu. Bu husus rejimin mahiyetiyle uyum sağlayan, kendisiyle doğru orantı oluşturan doğal bir süreçti. “Allahsız” dergisi yazıyordu: “1 Mayıs bayramını kutlamamızın temel amacı 1886 yılında Şikagoda idam edilen 5 işçiyi anmak, burjuva karşıtı mücadelede işçilerin kurban edilmesini göstermek, dayanışmayı sağlamaktır”.¹⁵³

Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarından “Devrimci Ruh” adlı yeni sosyalist sivil bayramlar ve tören günleri yapılanmaya başlandı. Bunlar, Noel bayramı (1 Ocak), V.İ.Lenin'in vefatının yıl dönümü (24 Ocak), işçilerin kurşuna dizilmesi günü (19-22 Ocak), Paris Komünü günü (18 Mart), Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasının yıl dönümü (28 Nisan), Dünya İşçi bayramı (1-2 Mayıs), Proleter İnkılabın yıl dönümü (7-8 Kasım) bayramlarıydı.¹⁵⁴

Dini bayram ve törenlere karşı yürütülen baskıcı siyaset günü günden sertleşmeye başladı. 1930'da Halk Adliye Komiserliğinin yayınladığı “tatil

¹⁵² “Nevruz nedir?” *Komünist gazetesi*, 22 mart 1929, no: 66, (2572).

¹⁵³ Allahsız Dergisi, Nisan 1932, 4 (9).

¹⁵⁴ Postanovlenie no: 1, Narodnogo Komissariata Truda ASSR ot 4 yanvarya 1925 g. *Bakinskiy Raboçiy gaz*, 1925, 6 yanvarya, no: (1325).

günleri hakkında” kararına binaen, dini ve halk bayramlarıyla, merasim günleri yasaklandı. *Bakinskiy Raboçi* gazetesinde konuya ilişkin şöyle yazılmaktaydı: “*Dini bayramlar Sovyet takviminden sökülerek atıldı.*”¹⁵⁵

Yeni Sovyet bayramları şehir merkezlerinde daha büyük bir izdihamla kutlanmaktaydı. Bu bayramları düzenlemek için 1930-1931 yıllarında Moskova’da büyük karargâhlar kuruldu.¹⁵⁶

Sonuç olarak parti ve hükümet kısa zaman içersinde idari toplantılar ve propaganda yoluyla hedefine ulaşmış oldu. Yüzyıllar boyunca insanların yaşam tarzına çevrilmiş, milli ve dini psikolojisinin bir parçası olmuş bayramlar yönetim kararlarıyla yasaklanmıştır. Böylece insanların yaşam şekli değişmiş ve kırmızı takvime yeni sosyalist bayramlar dahil edilmişti.

2.2 DÖNEMİN EĞİTİM SİSTEMİNDE ATEİZM PROPAGANDASI

Sovyet teorisinin oturaklığını ve sürekliliğini sağlamak amacıyla dine ve dini etkinliklere karşı mücadeleye okul öğrencilerinin de katılımına önem veriliyordu. Din karşıtı mücadele hurafelerle savaş adı altında yürütülüyor, yetişmekte olan genç neslin “bilimsel-ateizm” ruhta terbiye edilmesi odak noktasında tutuluyordu. Aynı zamanda alt sınıfla üst sınıf çatışması da göz önünde bulunduruluyordu. 17. Fırka konferansının kararnamesinde şöyle deniliyordu: Allah namıyla zenginlerin çıkarları için toplumun ruhsal olarak esir edilme aracı olan dine karşı mücadele devam edecektir”.¹⁵⁷

Merkezi vilayetlerde daha ziyade idari yöntemlerle bu işi başaran bolşevikler ücra bölgelerde paralel olarak propoganda araçlarının artırılmasına önem veriyorlardı. Nuha Halk Eğitim Komitesi bünyesinde yapılan konsey

¹⁵⁵ *Bakinskiy Raboçi* gazetesini, 1930, 6 yanvary, no: 4, (3075).

¹⁵⁶ Ateizm v CCCP: stanovlenie i razvitie /Pod red. A. F. Okulova, M: Mısl, 1986, 235 (3) s.

¹⁵⁷ Allahsız Dergisi, Ekim 1932, 8 (12).

toplantısında Ulusal Eğitim Komiserliğinden gelmiş 09.04.31 numaralı Kurban ve Muharrem etkinliklerine karşı yapılacak eylem planı okunuyor ve şu kararlar kabul ediliyor: “Tüm eğitim kurumlarının müdürleri, hurafelerin ortadan tamamen kaldırılması için tedbir almakla ve ders sırasında bu konuyla ilgili gerekli bilgiyi vermekle görevlendiriliyor. Eğitim müdürlüğü, eğitim kurumlarına bu yönde talimat vermekle görevlendiriliyor”.¹⁵⁸ Sovyet basınında, belgelerde ve kararlarda defaatle vurgulanan “hurafe” anlayışı ile her hangi bir dini kural, etkinlik veya bayramlar kastediliyordu.

Genel olarak Sovyet devletinin propogandasında, kozmopolitizmin yayılmasında okulların istisnai rolü bulunmaktadır. Daha 20’li yılların başlarından okullarda okutulan ateist teoriye büyük halk kitleleri zaman zaman itirazını bildiriyor, okullar bazen boykot ediliyor, özellikle de kız çocukları okullardan uzak tutuluyordu. Bu gibi hallerle ücralarda daha sık karşılaşılıyordu.¹⁵⁹ Devlet yönetimi bu gibi hallerin önünü almak için önlemler alıyor, para cezası ve idari cezalar uyguluyor, “evladını okula yollamayanların 40 manat para cezasına çarptırılacağı veya 15 gün süreyle hapsedileceği belirtiyordu”.¹⁶⁰

Devlet memurlarının raporlarında okullarda gerçekleştirilen din ve milliyetçilik karşıtı politikanın sonuçları yeterli bulunmuyor, “bu yönde bulunan kusurların ortadan kaldırılmasının önemli olduğu vurgulanıyordu. Mesela: “Bazı köylerde (Baş Şabalıd, Zeyzitler, Küngüt ve diğerleri) “eskimiş gelenekleri” kaldırmak mümkün olmamıştır. Küçük yaşlı kızların sözlenmesi ve okula gönderilmemesi hallerine Zeyzitler, Kiş, Dehneler, Bilecik, Ohut köylerinde rastlıyoruz. Aşağı Şabalıd, Baş Göynük, Ceyirli ve Caferabad köylerinde yerliler arasında cehaletle mücadele yok denilecek kadar azdır. Kiş, Baş Zeyzit, Şin ve Layıskı köy okullarına öğrenci gelmiyor”.¹⁶¹

¹⁵⁸ ARDA, Şeki Arşivi, fond 13, siyahı 1, s.v. 49.

¹⁵⁹ *Şeki Fehlesi gazetesi*, 30 Aralık 1930, 58; *Şeki Fehlesi gazetesi*, 27 Ekim 1932, 60.

¹⁶⁰ *Şeki Fehlesi gazetesi*, Aralık 1930, 57.

¹⁶¹ ARDA, Şeki şubesi, fond 13, siyahı 1, s.v. 657.

Yukarda adı geçen köyler değil Sovyet hükümetinin eğitim siyasetine, genel olarak yürüttüğü sömürü siyasetine karşı çıkıyor, onun çeşitli yapılanmalarının kalkınmasına engel olmaya çalışıyorlardı. Şunu özellikle belirtelim ki, bu köylerin çoğunluğu Sovyet iktidarına karşı 1920 ve 1930 yıllarında Şeki nahiyesinde vuku bulmuş isyanların ve daha sonra devam eden eşkiya hareketlerinin önemli merkezlerinden idi.¹⁶²

Sovyet hükümetinde yürütülen din karşıtı ve “sınıf savaşı”nın gidişinde göz önünde bulundurulmuş konulardan biri de “sosyal durum” adıyla zengin kişilerin, din adamlarının, bireysel işletmecilerin evlatlarının eğitim-öğretim kurumlarından uzak tutulmasıydı. Dikkatleri, o dönemde bu yönde yazılmış bir kaç makeleye çekmek istiyoruz: “NF (Nuha Fabrika) okulu kontrol edilmiş ve burada bazı kusurlar bulunmuştur. Okulun üretim planı olmadığı için işler kendi kendine yürütülüyor. Kabul zamanı yaş, *sosyal durum* yönlerine gerektiği gibi dikkat yetirilmediği için ilkokul bitirmeyen cahiller, yaşı küçük olanlar, *sosyal durumu uygun olmayanlar* da okula kabul edilmiştir”.¹⁶³ “Nuha Pedogojik Enstitüsünün bünyesinde açılmış Yüksek Pedogojik Üniversitenin hazırlık kursu işçiler için olmasına rağmen burada işe yaramaz tipler bulunmaktadır. Örnek olarak Hacı Ahmet oğlunu, Şöyüp ve diğerlerini gösterebiliriz. Onların babaları tüm haklardan mahrum bırakılmıştır. Kursun bu unsurlardan temizlenmesi gerekiyor”.¹⁶⁴

“Sınıf düşmanı, düzenbaz, ucube, bedavacı ve diğer” bu gibi sıfatlarla değerlendirilen din adamları, onların evlatları, torunları, hatta bu soy’un tüm temsilcileri tüm Sovyet kurumlarından, aynı zamanda okullardan uzaklaştırılıyor, onlara karşı propoganda işleri kuvvetlendiriliyordu. Sonuçta Sovyet hükümeti kısa zaman da medreselerin tamamen kapatılmasını, halkın arasında dine, dini gelenek ve ayinlere karşı yürüttüğü mürteci siyasetin “ürünlerini” gittikçe görmeğe başlamıştı. Tüm eğitim kurslarında ve okullarda “Allahsızlar derneği”

¹⁶² Habibulla Manaflı, *Şeki isyanı*, (Bakü: Zaman Neşriyatı, 2004), 47.

¹⁶³ *Şeki Fehlesi gazetesi*, 16 Mart 1930,15.

¹⁶⁴ *Şeki Fehlesi gazetesi*, 13 Ocak 1931, 2 (811).

oluşturulmuştu. İnsanlar, özellikle de gençler bu derneklere üye olmaya zorlanıyor, “materyalizm”, “diyalektik” anlayışı adı altında ateizm propagandası yapılıyordu.¹⁶⁵

2.2.1 Sovyet Döneminde Ruslaştırma Siyaseti

Sovyet döneminde yürütülen kirli siyasetin yönlerinden biri de Ulusal Kimlik katliamıydı. “Allahsız” dergisinin 9 Nisan 1932 yılı tarihli 4. sayısında Azerbaycan SSC’nin okullarında 1920-30. öğretim yılı üzere eğitim alan öğrencilerin sayısının karşılaştırmalı analizi için hazırladığımız tabloda gördüğümüz gibi, 10 sene zarfında okullarda eğitim alan öğrencilerin sayısı makul biçimde artmıştır.

Okullar	1922 yılı	1931 yılı	1932 yılı
Türkçe	44 643	165 521	234 967
Rusça	24 476	35 779	384 049
Ermenice	13 100	34 447	39 168

Tabloda gördüğümüz diğer bir husus, eğitime tabi tutulan Azerbaycanlı olmayan öğrenci sayısının da artmasıydı. Fakat bu artış sadece eğitim düzeyinin gelişimini, öğrenci sayısında olan artışı değil, aynı zamanda Sovyetler döneminde Azerbaycana yerleştirilen Azerbaycanlı olmayan milletlerin sayısının arttığını da

¹⁶⁵ Şeki Fehlesi gazetesi, 21 Mayıs 1928, 35 (615).

yansıtıyor. Şöyle ki, 10 sene zarfında Azerbaycanda bulunan okullarda eğitim alan ermenilerin 3 kat arttığı da gözlemlenmiştir. Rus dilinde eğitim alanların sayısının keskin artması ise, Sovyet hükümetinin ruslaştırma siyasetinin açık kanıtıdır.

2.2.2. Sovyetin Din Siyasetinde Söylemsel ve Eylemsel Tutarsızlık

Sovyetler birliğinde dini ve ulusal köken, fikir özgürlüğü, kişisel inisiyatif aleyhinde yürütülen kirli siyaset uluslararası arenada eleştirilere maruz kalıyordu. Sovyet basını bu gerçek suçlamalara karşı çıkıyor, hakikati kabul etmiyordu. Halk arasında dini değerlere, adet-geleneklere, din adamlarına, en sonunda İlahi güce- Allaha karşı uzlaşmaz tutum sergilenmesine “emekçi kitlenin eğitilmesi”, “bilimsel dünya bakışı sağlanması” gibi yanaşan hükümet, kendi kirli siyasetini savunmaya çalışıyordu.

Örneğin, Aralık 1931 yılında “Beytu-l Mukaddes”te düzenlenen “Tüm Dünya Müslümanlarının Kongresinde” bolşeviklerin “Beyaz mühacir ve İngiltere burjuvası’nın kölelerinden biri” olarak nitelediği Ayaz İshakov adlı bir kişi Rusya Müslümanlarının temsilcisi olarak konuşma yapmış, bu konuşmasında Rusya Müslümanlarının durumuyla ilgili kongre katılımcılarına bilgi vermişti: “Şura hükümeti kendi sivil, askeri ve mahkeme görevlileri aracılığıyla Müslüman din adamlarını sivil ve siyasi haklardan mahrum bırakıyor, camilere, vakıf malvarlığına el koyarak şariat ve dini bilimlerin okullarda öğrenimini yasaklıyor. Okullarda dine karşı propoganda yaptırılıyor, çocuklara Allahsız dünya bakışı benimsetiliyor”. İsakov, Şura hükümetinin Allahı inkar eden örgüt yardımı ile islamla mücadele için binlerce kitap bastırdığını ve bu kitapların mecburi olarak Müslümanlar arasında propoganda aracı olarak kullanıldığını beyan etmişti.¹⁶⁶

Sovyet basını kendi aleyhindeki suçlamalara kendisine özgü tarzda tepki sergileyerek, dine karşı mücadelenin hükümet tarafından değil, emekçi Müslüman

¹⁶⁶ Allahsız Dergisi, 28 Ekim 1932, 8.

kitle tarafından yürütüldüğünü kanıtlamaya çalışıyordu. Şöyle iddia ediliyordu: “Emekçi Müslüman kitle bilinçli ve kesin olarak kapitalizm sömürsünün bir parçası olan din ve din adamlarıyla her türlü ilişkiyi gönüllü olarak kopartıyor, onları tamamen kendi aralarından kovuyor”. Sovyetler mekanında dine karşı bastırılan kitaplar İslamla, aynı zamanda dinlerle ilişkisi kesmiş olan “Müslüman kitlenin artan talebini karşılayamıyor”.¹⁶⁷

AMAİ din karşıtı etkinliklerde sağlanmış sonuçlarla övünmeği de ihmal etmiyordu. Örgütün basın bülteni olan “Allahsız” deergisinde bu hususta aşağıda belirtilen düşünceler yansıtılmıştı: “Fakat tüm noksanlara rağmen Azerbaycanda tüm dini teşkilatlara en büyük ve en keskin darbe indirilmiştir: camilerin, kiliselerin, sinagogların kapatılması bunun kanıtıdır, sonsuza kadar kapatılan medrese bunun kanıtıdır. Hem AMAİ’nin 80 bin üyeye ulaşması, din karşıtı edebiyatın, din karşıtı basının kısa sürede hızla satılması da bunun kanıtıdır. Sonunda; dini bayram günlerinde işçilerin, işçi kadınların, öğrencilerin ve diğerlerinin toplu olarak işe çıkmaları da bunu kanıtlıyor”.¹⁶⁸

Artık 30’lu yılların ikinci çeyreğinde ahalinin direncini neredeyse kırmış olan hükümet, din ve onun tüm unsurları üzerinde kendi ağırlığını kurmayı başarmıştı. Buna rağmen kendisini demokratik bir hükümet olarak empoze etmeğe devam eden Sovyetler, kabul ettiği tüm dökümanlarda “hoşgörü”, “vicdan özgürlüğü”, “hür seçim” gibi kavramları korusa da gerçekte bu durum resmiyetin, formalitenin dışına çıkmıyordu. Şöyle ki, SSCB’nin “Stalin Anayasası” olarak nitelendirilen 1936 Anayasasında “vicdan özgürlüğü”yle ilgili 124. Madde bulunuyordu. Bu maddede, “vatandaşların vicdan özgürlüğünün sağlanması amacıyla SSCB’de din devletten ve okul dinden ayrılmıştır. Tüm vatandaşlar dini ayinleri yapmakta ve din karşıtı propoganda yapmakta özgürdür”.¹⁶⁹ – yazıyordu. Stalin Anayasası ile aynı zamanda “din adamları, eski Beyaz Muhafızlar, eski ev

¹⁶⁷ Allahsız Dergisi, 28 Ekim 1932, 8, (12).

¹⁶⁸ Allahsız Dergisi, Nisan 1932, 4 (8).

¹⁶⁹ <http://army.lv/ru/Konstitutsiya-SSSR-1936-god./737/340/2>

kadınları ve yararlı işle uğraşmayan kişiler” için de formalite olarak seçim hakkı sağlanmıştı.

Şunu da belirtelim ki, Vatandaşlara dini ayinlerin yapılması ve din karşıtı propoganda özgürlüğüyle ilgili madde Azerbaycan SSC’nin 1937 Anayasasında da (131. Madde) bulunuyordu. Azerbaycan SSC’nin 18 yaşını doldurmuş tüm vatandaşlarının; ırk ve milli kökenine, dinine, eğitim düzeyine, oturaklığına, sosyal kökenine, malvarlığı durumuna ve önceki faaliyet alanına bakmaksızın millet vekili seçimlerine katılmak ve seçilmek hakkına sahip olduğu vurgulanıyordu.¹⁷⁰ Fakat devlet siyaseti maddenin ilk kısmının değil de, ikinci kısmının uygulanmasına (yani din karşıtı propoganda özgürlüğü), gerçekte daha keskin uygulanmasına üstünlük veriyordu. Vicdan özgürlüğü adı altında dine, onun etkinlik ve simgelerine, din adamlarına, aynı zamanda ulusal düşünceli aydınlarına karşı represiya dalgası devam ediyordu.

Sovyet basını bu maddenin, yani bu hakkın sadece kağıt üzerinde kaldığını, vicdan özgürlüğünün sadece formalite olduğunu feharetle, kendine özgü yöntemle ifade ediyor ve açıklıyordu: “Bu nedenle de SSCB vatandaşları dinin sömürgeçi ve reaksiyon mahiyetini hayatta açıkça görerek dini ayinleri ve gelenekleri ortadan kaldırmak için ona karşı keskin mücadele ediyorlar. Bu nedenle de camiler, kiliseler ve diğer dini yapılar emekçilerin talebi ile kültür merkezlerine, okullara, klüplere, çocuk yuvalarına, pioner evlerine ve diğer kültür kurumlarına dönüştürülmüştür”.¹⁷¹

Ateizm propagandasını ilerletmek ve yaygınlaştırmak amacıyla Parti ve AMAİ Başkanlığının girişimleriyle Baküde “Din Tarihi ve Ateizm” müzesi kurulmuş, 1938 yılında yaklaşık 38 bin kişi müze’yi ziyaret etmişti.¹⁷²

¹⁷⁰ Komünist işçi köylü muhabiri, Mart 1937, 5,6.

¹⁷¹ Azerbaycan Gadını dergisi, Ocak 1939, 2.

¹⁷² AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 356.

2.2. Rejimin Dini Tarikatlara Karşı Tutumu

Bolşeviklerin din özgürlüğü ilan etmekle, devrimden önce hakları ihlal edilen dini toplumların geçici de olsa Sovyet hükümetinin yanında eylem özgürlüğü kazanmalarını sağladılar. Bolşeviklerin din aleyhine mücadelesi temel olarak İslam, Hristiyan ve Yahudi dinlerine karşı yapılmaktaydı. Bununla birlikte 1920'li yılların başında dine karşı izlenen yumuşak politika tarikatlara karşı da uygulanıyordu. Öyle ki, tarikatçılar kendi toplantılarını yapmak için izin bile alabiliyorlardı.¹⁷³

1923'te (17-25 Aralık), Rusya Komünist Bolşevikler Partisi Merkezi Komitesi'nin 12. Kurultayında, Ortodoks inancının özgürlüğü ve eski dini cemaatlerin giderek azaldığını, özellikle Ortodoks kilisesinin dağıldığını ve kilise hiyerarşisinin ortadan kaldırıldığını söylediler. Lakin, liderleri Avrupa ve Amerika burjuvazisiyle bağlantılı bazı mezhepçilerin yeniden hayat bulduğuna da dikkat çekmekteydiler. Söz konusu kurultayda, dini inançlarını her biçimiyle örtbas etmek için işçiler ve köylüler arasında bilimsel bir bakış açısı geliştiren sistematik bir propaganda yürütmenin önemli olduğu vurgulandı. Buna göre, dini gruplarla burjuvazinin çıkarlarının aynı olduğu yansıtılmalıydı.¹⁷⁴

AK(b)P Parti kurultayında, Azerbaycan'ın bölgelerindeki il parti merkezlerine Bahailik, Müridilik, Baptist ve diğer tarikatların faaliyetlerinin öğrenilmesi talimatı verildi. Ülkede tarikatçılığa karşı topyekun bir mücadele yürütülmemekteydi. Lakin 23-31 Mayıs 1924'de, Rusya Komünist Bolşevik Partisinin (RK(b)P) Merkezi Komitesinin 13. Kurultayında, Azerbaycan'da tarikatlara karşı çok sert mücadele olunmasına kararlaştırıldı.

1924 yılının 8 Haziran tarihinde, AK(b)P Merkezi Komitesi, Bahai tarikatını anti Sovyet tarikatı ilan ederek onun faaliyetini yasakladı ve onu

¹⁷³ ARSSİHDA: f. 2, siy. 22, iş 139/140.

¹⁷⁴ Nuruzade, *XX asrın 1920-1930. Yılları arasında Azerbaycanda Etnokonfessional şerait*, 69.

“Olağanüstü Komite”nin gözetimi altına verdi.¹⁷⁵ Tüm parti birliği toplantısında Bahaîliğin anti Sovyet bir cemaat olduğu ilan edildi. Azerbaycan’lı temsilciler Bahaîliği eleştiren Marksist bir edebiyata ihtiyaç olduğunu söylediler. Nitekim toplantının hemen sonrasında din aleyhine özellikle de Bahaîliği tenkit eden edebiyat yayınlanmağa başlandı. Söz konusu yayınlanan edebiyatta Bahaîlerin İran Şahı Rıza Pehlevi’nin ajanları oldukları ve emperyalizme hizmet ettikleri yazılıyordu.¹⁷⁶ Bu politikanın neticesi olarak, ülkede Bahaî mezhebinin başkanları, kültürel ve eğitim alanındaki Bahaî görevliler süratle görevlerinden alındılar. Onların açtıkları okullar, kütüphaneler, kulüpler kapatıldı. Devlet kütüphanelerinde, Bahaîliğe ait ne varsa hepsine el konuldu. Bahaîlerin çeşitli sohbet ve toplantıları yasaklandı.¹⁷⁷

Ama buna rağmen Bahaîler, propagandalarını basın aracılığıyla yapmakta, kendilerine ait literatürü kırsal köylerde ve askeri birlikler arasında dağıtıyorlardı. Hatta Bahaîlerin Bakü kadın kolları derneği ve kız okulları bile açıldı. Bahaî erkekleri Cuma günlerinde kendi aralarında toplanarak Abdul Bahaî’nin kitaplarını okuyorlardı. Derslerin tamamı farsça yapılıyordu.

1926 yılında Halk Dahili İşler Komiserliği Bakü Bahaî teşkilatına, Kafkasya Bahaîlerinin toplantısını düzenleme müsaadesi verildi. Ancak Eylül ayında AK(b)P MK, bu kararın kendisinin izni olmadan alındığını esas getirerek iptali için Halk Dahili İşler Komiserliğine talimat verdi.¹⁷⁸

Bu olayın hemen ardından Bahaîlerin faaliyetlerini kısıtlamak amacıyla 1923 yılında Bakü’de yaşayan Bahaî tebligatçısı Mirza Muhammed Pertevi’ye bir hafta içerisinde SSCB topraklarından çıkması için emir verildi. Bu durum karşısında Bahaîler Azerbaycan Komünist Bolşevikler Partisine itiraz mektuplarını gönderdiler. Mektuplardan birinde Mirza Muhammed Pertevi’nin

¹⁷⁵ ARSSİHDA: f. 2, siy. 74, iş 136.

¹⁷⁶ Memmed Said Ordubadi, *Bab ve Beha*, (Bakü: Azərneşr 1940), 20.

¹⁷⁷ ARSSİHDA: f.1, siy.22, iş 151.

¹⁷⁸ “Dini mövhümat ile mübarize üçün kadrlar hazırlamak yolunda ciddi tedbirler görülmüştür.” *Komünist gazetesi*, 31 ekim 1929, no: 256 (2762).

SSCB topraklarından sürgün edilmesine şiddetle karşı çıkılıyordu. Mektupta, *“Sovyet hükümetinde diğer dinlerin mensuplarına ait tarikat ve ya cemaatler rahat bir şekilde hareket edebiliyorken neden biz Bahaîlerin tek hocası olan Mirza Muhammed Pertevi’ni sürgün ediyorsunuz”* diye itiraz dile getiriliyordu.¹⁷⁹

Komünist partisinin tarikatçılara karşı mücadelesindeki en temel taktiklerinden birisi, onların liderlerinin ülkeden sürgün edilmesi idi. Buna göre de Azerbaycan Komünist Bolşevikler Partisinin Merkez Kurultayı, kapalı kurultaylarında tarikat liderlerinin ülkeden sürgün edilmesi için durmadan kararlar verilmekteydi. 1925’de AK(b)P Kuba merkezi komitesinde din aleyhinde kaleme alınan gizli mektubunda şöyle yazılmaktaydı: *“Bu tipli teşkilat, tarikat ve cemaatlerin kökünün kesilmesi, halk arasında Bahaîliğin ve Müridiliğin yayılmasının karşısının alınması ve söz konusu harekâtın liderlerinin il ve ilçelerden sürgün edilmesi önemle rica edilmektedir”*.¹⁸⁰

Bolşeviklerin dini tarikatçıların karşısını almak için uyguladıkları yöntemlerinden birisi de onların mal varlığına el konulmasıydı. Nitekim 1924 yılının Nisan ayında Kazak kaza komitesi, AK(b)P Merkezi Komitesine müracaat ederek müritlerin himayesinde olan arsalara el konmasının talimatını vermiştir.¹⁸¹

1926 yılında AK(b)P MK tarafından tarikatlara karşı ciddi adımların atılması için Azerbaycan arazisindeki bütün tarikatlar hakkında bilgi toplanarak parti merkezine iletili. 1927 yılının Nisan ayında ÜİK(b)P MK tam gizli olarak tarikatçılara karşı gizli kararlar aldılar. Bolşevikler tarikatçıları yok etmek için onların içinden kendilerine daha yakın olanları sosyalizme davet etmeğe, etkili oldukları alanlarda ekonomik ve siyasi farkındalıklarını ortaya çıkarmaya çalıştılar. Tarikatçıların genel köylü kooperatif derneklerine kabul edilmesi gerekiyordu. Fakat kooperatiflerden gelen gelirin dini ihtiyaçlarına harcanmasına müsaade edilmemeliydi. Mezhep mensuplarının merkezi yeri ve kooperatif

¹⁷⁹ ARSSİHDA: f.1, siy.74, iş 216.

¹⁸⁰ ARSSİHDA: f.1, siy.85, iş 552.

¹⁸¹ ARSSİHDA: f.1, siy..22, iş 190.

organları bütün imtiyazlardan mahrum bırakıldı. Böylece kilisenin devletten ayrılması hakkında kanun tasarısı, tarikatçılığa karşı daha hızlı bir şekilde tatbik edilmeye başlandı. Söz konusu kararın 4. maddesine binaen müttefik cumhuriyetlerin parti merkezleri aşağıdaki şartları uygulamaya koymalıydılar.

- 1) Dini organizasyonların tüzel kişilik olarak yetkileri yoktur.
- 2) Bölgelerdeki blog yazarlarının ve papazların faaliyetlerini kısıtlamak.
- 3) Dinsel toplantılar ve sözleşmelerin dini olmayan sorunları tartışmasına izin verilmemeli.
- 4) İbadet edenlerin ibadet mekanlarının açılıp kapatılması tüm dini organizasyonların kurallarına tabi olmalı.
- 5) Gençlerin ve kadınların özel dini derneklerinin örgütlenmesi yasaklanmalı.¹⁸²

İttifaka dahil cumhuriyetlerle özerk cumhuriyetler, yalnızca mezheplerin dergilerinde dogmatik ve dini ayinleri yayınlama müsaadesi alabildiler. Mübariz Allahsızlar Derneği'nin ve parti merkezinin propaganda şubelerine, tarikatlara karşı yapılan edebiyatın ve makalelerin yayımlanmasını kontrol etmeleri talimatı verildi.

1920 yılında Baptistlere/Vaftizcilere karşı mücadele amacıyla gençlerin “Baptist Harekatı” adlı derneği kuruldu. Bu tipli dernekler vasıtasıyla gençleri tarikatçılıktan uzaklaştırmak amaçlanıyordu. Lakin 18-20 kişilik dernekler pek başarı elde edemediler ve kısa müddet sonra kapatıldılar.

Baptistler birliğine, ateistlik propagandasına karşı metotlar bulmak için kendi örgüt üyelerine mektup göndermeleri emredilmişti. Gönderilen mektupların birinde şöyle denilmekteydi: “*Allahsız bacılar ve kardeşlerle sohbet, İncil’de yazıldığı gibi İsa Mesih proleter kökenli olup, küçük bir marangoz olan İosifin oğludur onun anası sade bir kadındır. Dolayısıyla dünyanın kurtarıcısı siz köylülere yakındır. İsa Mesih sosyalist, komünist, manevi baba ve komünist*

¹⁸² ARSSİHDA: f.1, siy. 74, iş 224.

*partinin öncüsüdür.” Sovyet medyası ise tarikatçıları eleştirerek şöyle yazıyordu: “Tarikatçılar kendilerini sempatik göstermek için Allahlarına komünist ve proleter maskesi takıyorlar”.*¹⁸³

Aslında Baptistlerin bu tür tavır takınmaları kendilerini Bolşevik baskısından koruma amaçlıydı. Nitekim 1930 yılında Kafkasya Baptist ittifakının toplantısında şöyle denilmekteydi: “*Kardeş ve Bacılar bizim için en ağır dönem geldi. Allahsızlık insanları sarmış durumdadır. Yani Allahsız dünyası zafer kazanmıştır.*”¹⁸⁴

1930 yılına kadar tarikatlara karşı amansız mücadele devam etti. Bu mücadele en çok basın aracılığıyla yapılmaktaydı. Özellikle “*Komünist*”, “*Bakinskiy Raboçi*” gibi Sovyet gazeteleri, tarikatçıların gerçek bir kültür düşmanları olduklarını iddia ediyordu. Nitekim “Tarikatçılar medeniyetin düşmanlarıdır,” “Baptistler cilt değiştiriyorlar”¹⁸⁵ başlıklı makalelerde tarikatçıların Sovyet hükümetine karşı oldukları, çocuklarını Sovyet ana okulu ve ilkokullarına vermedikleri ve Sovyet neşriyatlarının yayımladığı kitapları okumalarına karşı çıktıkları dile getiriliyordu. Nitekim yazılardan birinde şöyle bir ibare vardı: “*Çocuklarınızı ana okullarına göndermeyiniz, bilakis siz Allaha karşı gelmiş sayılacaksınız. Söz konusu okulda sizi Hıristiyan değil, komünist şeytanları terbiye edecekler.*”¹⁸⁶

2.3. SOVYET DÖNEMİNDE DİNİN KAMUDA VE AİLE HAYATINDAKİ UYGULAMALARI

1926 yılında Azerbaycan’da Sovyet yönetiminin kurulmasının 6. Yılı tamamlanıyordu. Fakat buna rağmen kamusal bilinç seviyesinde ateizme yönelik

¹⁸³ “Baptistı perekraşivayutsya”, *Bakinskiy Raboçi gazetesi*, 7 Ocak 1930, no: 5 (3076).

¹⁸⁴ “Çerkov – znamya kontrevolyuçii,” *Bakinskiy Raboçi gazetesi*, 12 Ocak 1930, no: 9, (3080).

¹⁸⁵ *Bakinskiy Raboçi gazetesi*, 6 Ocak 1930, no: 4 (3075).

¹⁸⁶ Şil. Sektantı-vraqi kültürü. *Bakinskiy Raboçi gazetesi*, 7 yanvarı 1930, no: 5, (3076)

tutum çokta değişmemişti. Bolşeviklerin bir kısmı ve Azerbaycan'ın tanınmış yazarları ateizme karşı olumsuz düşünmekteydiler. Mesela edebiyat dersliğinde Azerbaycan'ın tanınmış pedagogu ve şairi Abdulla Şaig şöyle yazıyordu: “*Ateizm insanlık için çok büyük bir kötülüktür. Oysa kitap Allah'ın rahmetidir. O hakikati ve doğruyu sever, her cümleye “Besmele” ile başlar*”. Söz konusu derslik 1927 yılının son aylarında Ali Haydar Garayev'in XVI parti kurultayındaki eleştirisinden sonra, dersliğin okullarda kullanılması yasaklandı.¹⁸⁷

Ceyhun Hacıbeyli'ye göre, Bolşevikler kendi inançsızlık tohumlarını uygun zemine atmalıydılar.

Komünistlerin bir kısmı Kur'ân-ı Kerime karşı çıkmaktan çekiniyorlardı. Mustafa Guliyev bir yazısında şunları söylüyordu: “*Grubun bazı üyeleri Kur'ân-ı bir idol gibi görüyor ve ondaki değerli ve felsefi fikirlerden yararlanıyorlardı. Bazı il ve ilçe teşkilatlarında “din her kesin şahsi işidir” bahanesiyle din aleyhine mücadeleden kaçınanlar vardı*”.¹⁸⁸

Bazı teşkilatlarda ise bırakın din aleyhine faaliyette bulunmayı, dindarlara büyük saygı duyuyorlardı.

Sıradan insanların ve kitlelerin zihninde ise, Müslüman kelimesi şeref sözcüğünün eşanlamlısı olarak görülüyordu. Namus söz konusu olduğunda, özellikle kadınların giyim kuşamları ve hayat yaşantıları dikkate alınmaktaydı. Örneğin, Bakü'nün Gala ve Maştağa köylerinden birinde başörtüsünü çıkarmış bir kadın vefat ettiğinde, hocalar onun köy mezarlığına defnedilmesine izin vermemişlerdi. Lakin Mübariz Allahsızlar Derneği'nin kadın teşkilatının baskısı sonucu buna izin vermeyen birkaç hoca hapse atılmış ve daha sonra merhumenin defnine müsaade edilmişti.¹⁸⁹

¹⁸⁷ ARSSİHDA: f.1, siy. 74, iş 651.

¹⁸⁸ Mustafa Kuliyeu, *Medeni İngilab ve İslam*, (Bakü: Azərneşr 1928): 52.

¹⁸⁹ Arssihda : f.1,siy. 2, iş 159.

Azerbaycan’da devlet düzeyinde kadınların başörtülerine karşı mücadele resmi olarak Sovyet dönemi ile başlasa da, 19. asrın sonlarından itibaren aydınlar başörtüsüne ve kadın esaretine karşı çıkmaktaydılar. Bu sebepten dolayı Sovyet hükümetinin başörtüsüne karşı yürüttüğü mücadele bir grup insanların düşünceleriyle örtüşmekteydi.

O dönemde Azerbaycan’da yaşayan kadınların büyük bir bölümü başörtüsü takmaktaydılar. Hatta AK(b)P’nin Merkezi Komitesinde çalışan bazı kadın işçilerin başörtülü oldukları dikkat çekiyordu. Diğer bölge illerinde de devlet memurluğunda çalışan kadınların başörtülü olduklarını ve bu hassas konuda yasal düzenleme olmasına rağmen başörtüsü takmaya devam ettiklerini görmekteyiz.¹⁹⁰

Şüphesiz yüzyıllar boyunca yaşayan örf ve adetleri birdenbire silip yok etmek kolay değildi. Kadınların başlarını açmaları ve kocalarının buna rıza göstermesi çok uzun bir süreç talep etmekteydi. Erkeklerin karşısına başı açık çıkmak kadınlar için ayıp bir şey olarak görülüyordu. Komünistler ise bunun, işçi ve köylülerin düşmanları olan mollaların işine yaradığını ve Sovyet hükümetine karşı mukavemetin temeli olarak algılıyorlardı .¹⁹¹

Bolşevikler kadın esaretini Müslüman ülkelerin gelişmesinde önemli bir engel teşkil ettiğini ve kadınlarla beraber erkeklerin de manevi açıdan küçük düşürüldüğünü iddia etmekteydiler. Semedağa Ağamalıoğlu “Reddolsun Çadra” adlı makalesinde yazıyordu: “*Böylece toplumun yaratıcı güçleri ve ruhu kadınla birlikte esir alındı. İnsan topluluğunun özü yasadışı kadınlardan ve zalim adamlardan oluşuyordu. Bu, ulusal kendi kaderini tayin hakkını belirlemek için bu çalışmayı kabul eden bir toplum için çok acı bir sonuçtur*”.¹⁹²

¹⁹⁰ Arssihda : f.1,siy. 74, iş 132.

¹⁹¹ Arssihda: f.1, siy. 48, iş 40.

¹⁹² Ağamalı-oglu, Doloy çadru, *Bakinskiy Raboçi gazetesi*, 5 Mart 1929. No: 56, (1920).

Din aleyhine yürütülen siyasete rağmen halk, özellikle de kadınlar evlerinde gizlice namaz, oruç gibi ibadetlerini yerine getirmekteydiler. Bölge illerine gidildiği zaman Kuba, Siyezen ve İsmayılı şehirlerinde insanların komünist okullarındaki ateist eğitimine rağmen ibadetlerine devam ettiği gözlemleniyordu.¹⁹³

Halk arasında Kur'ân-ı Kerim'e olan rağbet hep aynı olmuştur. Fakat din aleyhine mücadelenin keskinleştiği dönemlerde komünistlerin evlerden dini kitapları ve Kur'ân-ı Kerimleri toplayarak yaktıkları gerçeğine de rastlamaktayız. Halk dini kitapları korumak için onları naylon paketlere koyarak toprağa gömüyordu. Bu tür olaylara genellikle Lenkeran ve Siyezen şehirlerinde rastlanmıştır.¹⁹⁴

Azerbaycan basınının din aleyhine mücadelesi farklı olmuştur. “*Bakinskiy Raboçi*”, “*Kommunist*” ve “*Genc Fehle*” gazeteleri din aleyhine faaliyette aktif rol üstlenmişlerdi. Bunların dışındaki gazeteler ise din aleyhine yazılmış makale ve yazıları yayınlamak istememişlerdi. Din aleyhine yazan gazetelerde genellikle Bayram öncesinde ve bayramda, sık sık din aleyhine yazılar çıkmaktaydı.¹⁹⁵

Din adamları arasında yeni hükümetle uzlaşmaya çalışan kişiler vardı. Hatta hükümetin gösterişi ile faaliyet gösteren mollalara da rastlanıyordu. Partinin baskısıyla bazı dindarlar, din adamlarının karşısına çıkarak Muharremliyi bir fanatizm gibi göstermelerinin aleyhineydiler.

Medyada emekçilerin bayram günlerinde mescide gitmedikleri hakkında haberler çıkıyordu. “*Bakinskiy Raboçi*” gazetesinde yayımlanan bir makalede şöyle denilmekteydi: “*Muharremlik törenleri artık eskisi gibi değil. 400'e yakın*

¹⁹³ Nuruzade, *XX asrın 1920-1930. Yılları arasında Azerbaycanda Etnokonfessional şerait*, 83.

¹⁹⁴ Nuruzade, *XX asrın 1920-1930. Yılları arasında Azerbaycanda Etnokonfessional şerait*, 83.

¹⁹⁵ Arssihda: f.1, siy..235, iş 959.

*Türk'ün çalıştığı kurumda sadece 2 kişi camiye giderek Muharremlik törenlerine katılmaktadır. Bütün şehirlerden ise toplam 5 kişi mescide gitmektedir.”*¹⁹⁶

1925 yılda “*Bakinskiy Raboçi*” gazetesinde çıkan bir makalede, Bakü’nün Balahanı kasabasında Muharremlik günlerinde Müslümanların törenleri terk edip kulüplere eğlenmeye gittiği yazılmaktaydı.¹⁹⁷

Aslında ise Azerbaycanlı emekçiler Muharremlik günlerinde “Allahsızlar” derneği tarafından düzenlenen eğlence ve tiyatroları boykot eder, din aleyhine yapılan tüm etkinliklerden uzak durur, evlerinin kapı yada pencerelerinden mecburen seyretmekle yetinirlerdi. Lakin her geçen yıl Muharremlik törenlerinin yapıldığı il, ilçe ve mahalleler azalmaktaydı. Bazı köylerde sokak yürüyüşlerinin yapılması tamamen yasaklanmıştı.¹⁹⁸

Emir Tağıyev “Ailede Din Aleyhine Terbiye” adlı çalışmasında konuya ilişkin din ve din adamlarıyla ilgili düşüncelerini şöyle açıklamaktadır:

“Din ve din adamları bütün işçi halkın düşmanıdır. Din, emekçilerin esarette kalmasına sebep olmuş ve her zaman zenginlerin menfaatine hizmet etmiştir. Buna göre de Sovyet hükümeti emekçileri dinin esaretinden kurtarmak için her zaman çalışmış ve çalışmaya devam edecektir. Din çocukların gelişmesine ve geleceğine ciddi manada zararlar vurmaktadır. Dini fikirler, kaideler ve adetler çocukların bilinçaltı psikolojisine, gelişmesine ve ilmin temeline zarar vermektedir. Diğer taraftan dini kaide, örf ve adetler (oruç tutmak, muharremlikte baş yarmak, vücudun derisini delerek kan çıkarmak ve.b) çocukların fiziki gelişimine ve sağlığına olumsuz etki etmektedir. Din bilimsel zeminin tam tersidir.

¹⁹⁶ *Bakinskiy Raboçi gazetes*i, 18 Ekim, 1925, no: 228, (1550).

¹⁹⁷ Şirvanskiy. Teatr tyurksogo raboçego, *Bakinskiy Raboçi gazetes*i, 19 ağustos, 1925, no: 187, (1509)

¹⁹⁸ Nuruzade, *XX asrın 1920-1930. Yılları arasında Azerbaycanda Etnokonfessional şerait*, 83.

“Yoldaş Stalin din ile bilimi Marksizm çerçevesinde değerlendirerek şöyle demiştir: Din ile bilim bir biriyle çelişkilidir ve asla uzlaşamazlar. Bu kaide bütün dini problemlerin çözümünde izlenebilecek en doğru yöntemdir. Ebeveynler evlatlarının gelişmesi, onların tam bilgili ve sağlam, sosyalizm düzenine uygun, sağlam savaşçılar olmaları için din ile çok acımasız bir mücadele içinde olmalılar. Lakin bazen ebeveynlerin ve ya okullardaki eğitimin aksamamasından dolayı çocuklar dinden etkilenerek dini mevhumatla zehirlenmektedirler. Bununla beraber bazı gerici ailelerde dini adetler, kaideler hala devam etmekte ve çocuklara dolaylı yolla etki etmektedir. Bu tür haller çocuğun terbiyesini ve psikolojisini olumsuz etkilemektedir.

Çocuklar üzerinde ciddi etkisi olan bu tür olayların tam kökünü kesmek, ailede ateizm terbiyesinin gelişmesi için bir zemin hazırlamak gerekmektedir. Aile kendi çocuğunu dinin etkisinden uzak tutmak bir yana onun dinle mücadelecı bir yapıya sahip olması için elinden gelen her şeyi yapmalıdır. Sovyet insanı Kurban, Ramazan ve Nevruz bayramlarına karşı çok ciddi mücadele etmeli, toplum karşısında onların iç yüzünü açmalı ve halk arasında ateizmin geniş şekilde yaygınlaşması için çalışmalıdır. Stalin yasaları dini yasaklamamaktadır. Her kes bu konuda serbesttir. Lakin din karşıtı propaganda her bir Sovyet vatandaşının mukaddes vazifesi olmalıdır.”¹⁹⁹

2.3.1. Dönemin Aydın Dindarlığı

Ülkenin siyasi durumunu ve içinde bulunduğu kaosu yönetmek için Sovyet rejiminin Müslüman toplumun içinden ateist aydın yetiştirmesi ve ‘dinsiz toplum’ yetiştirmek en temel plan ve programlardan sayılmaktaydı. Nitekim dönemin ilk yıllarından uyguladıkları ateist rejim politikasından dolayı büyük bölümü sürgüne

¹⁹⁹ Emir Tağıyev, “Ailede din aleyhine terbiye, Ata-analar için pedoqoji varaka,” *Bakü Azərbaycan HMK neşri* 6 (1941): 21.

maruz kalmış çok az sayıda aydın ideolojik tutumlarından dolayı ülkeni terk etmek zorunda kalmışlar.

Ancak unutulmamalıdır ki Sovyetler döneminde Orta Asya Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da dini inançlar tasavvufi yolla korunduğunu, dinin örf ve adetlerle iç içe yaşandığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu tür dini hayatın hurafe inançların bolca yaşandığı bir dönemden geçtiğini söyleyebiliriz.

Dönemin aydınlarının genellikle ateist müesseselerde eğitim aldıkları ve dinsiz birer aydın oldukları için din hakkında bilgisiz yetiştiklerini görmekteyiz. Zira halk arasında 'molla' diye tabir edilen din hizmetçileri/hocaları toplumun aydınları tarafından kesin bir dille reddedilmiş ve onları kendi tabiriyle desek insanlara karşı 'zehir' olarak nitelendirip ortadan kaldırmaya yönelik bir tutum sergilemesi, halkın dine olan bakışını 'hurafe' olarak nitelendirmeleri, halkla aydın arasındaki uçurumun ne kadar derin olduğunu görmekteyiz. Ancak Sovyet rejimine karşı halkın yanında yer almağa çalışan dönemin önde gelen aydını N. Nerimanov, sosyalizm ideasını İslam'la barıştırmak çabaları olsa bile bunun kısa süreli olduğunu söyleyebiliriz. 26 Mayıs 1920 yılında Nerimanov'un ilk gösterişinde yerli halkın milli örf ve adetlerine ve dini duygularına saygı duyulması gerektiğini vurgulamıştır.²⁰⁰

Şurası da bir gerçektir ki, rejim baskısı nedeniyle kendilerini tam olarak ifade edemeyen halkın inançlı aydınları çareyi ülkeyi terk etmekte bulmuş ve dini hayatın inkişafında yetersiz kaldıklarını görmekteyiz.

Artık 30'lu yılların başlarında yeni Sovyet aydınlarının yetişmesinden sonra C. Memmedkuluzade, N. Nerimanov, A. Hakverdiyev, A. Şaik gibi önde gelen aydınlar tenkit ve tehditlere maruz kalmışlar. Hayatının büyük kısmını

²⁰⁰ Ahmedova Firdevsi, *Neriman Nerimanov- İdeal ve gerçeklik*, (Bakü: İlim ve hayat, 1998), 169.

muhacir olarak devam ettiren Ceyhun Hacıbeyli, ülkesinden kenarda yaşamasına rağmen kendi faaliyetini batı ülkelerinde devam ettirmiştir.²⁰¹

2.3.2. Dönemin Halk Dindarlığı

Sovyetler Birliğinin Orta Asya ve Kafkaslarda dini ayinlere, özellikle İslam dinine olan baskıcı politikası daha ilk yıllardan kendini göstermeye başlamıştır. 1920-1950 yılları arasında dönemin rejim siyasetinde adeta bir bunalım içerisine giren Azerbaycan halkı dini yaşantısını canı pahasına da olsa gizlinde yaşamaya gayret göstermiştir. Halkın büyük bir kısmı köylerde yaşadığından büyük şehirlerde yaşayan insanlara oranla dini yaşantısında sanki küçük de olsa avantajlı durumdaydı. Çünkü kırsal alanlarda ibadetlerini gizli de olsa icra etmeğe gayret eden bir kısım orta yaş ve üzeri olan insanların, rejimin korkusuyla dağlara saklandıklarını ifade etmekteydiler.

Rejimin sert tutumuna rağmen insanların dini yaşantılarına gizlinde devam ettiklerini dönemin dini hayatına ilişkin söz konusu dönemde yaşamış şahitlerin ifadelerinde görmekteyiz. Nitekim Ağdaş'ın Hosrov köyünde yaşayan Efendiyev Koşkar'ın, rejimin sert politikasına rağmen dedesinin başına gelenleri şu bilgilerle ifade etmiştir. “Dedem Muhammed köyümüzün imamıydı. Ülkedeki rejimden dolayı kendisine Stalin'in resmini yırttığı iftarsı atılarak kendisini Bakü'deki Bayıl ilçesine götürülerek orada kurşunlamışlar.”²⁰²

Dini faaliyetine göre din hizmetçilerinin büyük bir kısmı kurşunlanmış geri kalanları Orta Asya ve Kazakistan'a sürgün edilmiştir. Tarihçiler yüzlerle din hizmetçisi ve alimin nerde, nasıl öldüğü hakta her hangi bir bilgi bulunmadığını ifade etmektedirler.

²⁰¹ Nuruzade, *XX asrın 1920-1930. yılları arasında Azerbaycanda Etnokonfessional şerait*, 154.

²⁰² <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-39693941>

Yine Ağdaş ilinde öğretmen olarak yaşamını devam ettiren 80 yaşlı Solmaz Efendiyeva babasının o dönemde başına gelenleri anlatıyor: ‘Babam namazlarını gizlinde kılar hatta bizden bile saklardı. Belki okulda ağzımızdan kaçırırız diye dikkat ederdi. Babam Ramazan ayında oruç tutar, okula ders vermek için giderdi okulda rejim militanları kontrol ederdi, çocuklara dinden bahsettin mi diye sorarlar, babam hayır, derdi ama daha sonra yalan konuştuğu için tövbe ederdi. Daha sonra oruçlu olup olmadığını kontrol etmek için babama zorla su içirmişler. Babam evde bunları anlattığında annem o kadar ağlamış ki gözleri kör olmuş’ diye anlatıyor Solmaz Efendiyeva. Efendiyeva sözlerine şu şekilde devam ediyor. 20’li yılların başlarında Allahsız Cemiyeti yarandı ve her devlet memuruna, öğretmene Allahsız kimliği dağıtmaya başladılar. Bunlara rağmen insanların kimliği cebine koyar ama evinde namazların kırlar oruçlarını tutmaya devam ederler. Solmaz hanım, Kayın pederime de aynı kimlikten vermişler ancak kayın pederim: derimi soysanız da ben namazımı kılacağım demiş, ancak rejim güçleri onu hapse atmışlardır.²⁰³

Yukarıdaki ifadelerden halkın, tüm baskılara rağmen mütevazı bir dini hayatı yaşamayı sürdürdüğü anlaşılrsa da, bu dönemdeki dini hayatın her türlü sosyal ve siyasi tefekkür programından uzak olduğu görülmektedir. Lakin yapılan tüm söyleşi ve mülakatlardan anlaşıldığı gibi tüm ideolojik dayatmalara rağmen yasağa konu olan dini alana ilginin fazlalığına işaret etmektedir. Sovyet rejimi her ne kadar dini hayatın varlığının sürdürülmemesi ve tamamen yok olması için tüm politik taktikleri tatbik etse de sonuçta halk dini inancına bağlılığını korumayı başarmıştır.

Dindar kesiminin orta yaş ve üzeri insanların olduğu dönemde halkın okuyan genç neslinin daha çok ateizm eğitimi aldığını ve dini , kendilerine değil daha çok baba ve dedelerinin yaşamalı olduklarını düşünmekteydiler.

²⁰³ <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-39693941>

Her dönemde ve her toplumda olduğu gibi Azerbaycan toplumunda da batıl inanışlara ve hurafelere inanan belli bir kesim olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Şii toplumunda oldukça yaygın ve biçimsel bir tarzda tezahür ettiği formuyla pirlere, ocaklara, kabirlere ziyaret inancıdır ki, özellikle hemen hemen tüm Orta Asya ülkelerinde ki Müslümanların ortak özellikleri gibi söyleyebiliriz. Ancak o dönemde rejimin inanç, düşünce ve ifade özgürlüğünün adeta katletmesine rağmen insanların ta eskilerden gelen tasavvufi düşünce ve duygularını tabiri caizse vicdanlarında yaşatmayı başarmışlar.

Sonuç olarak, Sovyetler döneminin dine ve dindarlığa karşı yapmış olduğu sert politikanın, dini hayatın varlığını sürdürme noktasında oldukça negatif bir etki bıraktığını söyleyebiliriz. İster eğitimde isterse ekonomik yaptırımlarla halkı kendi inanç ve özgürlüğüne doğrudan etkide bulunmuştur. Bu konuda eli kolu bağılı olan halk kendi dini inancına sahip çıkmak için geceleri ahırlarda köy imamlarının verdiği dini derslerle dini alanla ilgili boşluğu doldurmağa çalışmışlardır. Ancak bu dönemde devlet tarafından dinin bilgi boyutunun fazlaca ihmal edilmesi, yaşanan dini hayatı büyük oranda heterodoks inançlarla örülü hale getirmiştir, lakin elit bir zümre olan gelenekçi muhafazakar aydınların ise hurafe ve batıl inanışlara itibar etmedikleri, dinin daha çok entelektüel boyutunu idrak ettikleri için dinin asli haliyle yaşanması ve yaşatılması gerektiğine inandıkları görölmektedir.

2.3.3. Sovyet Hükümetinin Kılık Kıyafete Karşı Yaptırımları

22 kasım 1917 senesinde Rusyanın ve Doğunun bütün müslüman emekçilerine yaptığı müracaatta ve aynı zamanda 5 aralık Doğunun bütün müslümanlarına olan çağırısında din adamlarının proletaryanın bir üyesi gibi

gören, ileride onların her türlü sorunlarını çözeceğine dair vaatler veren bolşevikler nisan devriminden sonra her şeyi unuttular.²⁰⁴

Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesinin 15 ocak 1928 senesinde verdiği karara göre devlet ve kooperatif müesseselerde çalışan bayanlar zorunlu olarak çarşafı reddetmeleri gerekmekteydi.²⁰⁵ Komsomol teşkilatı çarşafı kaldırmak için özel planlama yapmıştı. Bu planlama ağaşıdaki konuları içermekte idi:

Türbanı bırakanların arasında yarışma düzenlemek;

Şehir ve köylerdeki kadın kulüplerinde aile geceleri düzenlemek;

Şehir ve köydeki öğretmen ve öğrencilerden başörtüsü takanlarla ilgili gerekli yasal işlemlerin yapılması için İl Milli Eğitim Müdürlüğü ile irtibat kurmak;

Kız kardeşinin ve hanımının başörtüsü takmalarına göz yumanlarla ilgili ciddi yasal işlemler başlatmak,²⁰⁶

Çarşafa karşı bu tarz mücadele bir çok yerlerde antipati ve ciddi direnişle karşılanıyordu.²⁰⁷

Başörtüsü ve çarşafı birlikte erkeklik sembolü olan şapka'ya karşı baskılar da artmakta idi. Şapka ortadan kaldırılmalı, başörtüsüne kesin yasak getirilmeli, şapkayla dolaşan komsomollar cezalandırılmalı idi.²⁰⁸

Komsomolun medeni (sivil) devriminde okullar kendine özgü durumu ile seçiliyordu. Buralarda nüfuz etme ve baskı yapma imkanları daha fazla idi. “Şeki fehlesi” gazetesinin 15 aralık 1928 yılındaki 81. sayısında yayınlanan bir makale

²⁰⁴ Abdurahmanov, “Sovyet Hakimiyetinin Milli ve Dini Giyimlerle Bağlı Siyasetine bir bakış”, 9: 165.

²⁰⁵ ARDA, Şeki Arşivi, fond 102, s.v. 17, protokol 1.

²⁰⁶ *Şeki Fehlesi gazetesi*, Ekim 1928, 66.

²⁰⁷ Celal Kasımov, *Yaddaşın berpası*, (Bakü: Azərneşr 2004), 132.

²⁰⁸ *Şeki Fehlesi gazetesi*, 20 Kasım 1928, 74.

durumun iyice şirazesinden çıktığını gözler önüne seriyordu. Söz konusu makalede şöyle denilmektedir: “Halk Maarif Komiserliğinin emrine esasen kız öğrenciler başörtülerini, erkek öğrenciler de şapkalarını çıkarıp attılar, onun yerine şakpa taktılar. Bir kısım öğrencilerin şapkaları yakıldı. Müttehid Pedogoji (Eğitim) yüksek okulu diğer bütün okullara örnek olmalıdır.”

1920-li yılların sonlarında okul ve diğer eğitim öğretim kurumlarında başörtüsü meselesini düzene sokan Azerbaycan Şura Hükümeti aynı zamanda başörtüsünü (çadra ve çarşap) kamusal alanlarda da yasaklamaya kalkıştı.²⁰⁹

Dinimizin kadınlara emrettiği, islamın ana sembollerinden olan başörtüsü, peçe ve çarşaf gibi müslüman kadınların kullandıkları giyisilerin zararları hakkında sürekli olarak gazete ve dergilerde makaleler yayınlanıyordu. Başörtüsünün yasaklanmasının zaruriliği bazı gerekçeler gösterilerek anlatılıyordu: “çarşaf ayaklara dolandığı, peçe görmeyi engellediği için kadınlar sık sık düşmekte ve tramvay ve otobüslerin altında kalmaktadır.”²¹⁰

“Başörtüsünün tıbbi yönden zorlukları” adlı makalede örtünün kadınlara fiziksel ve tıbbi yönden zararlı olduğu ısrarla vurgulanıyordu. “Başörtüsü nefes almayı zorlaştırıyor, sıcaktan bunaltıyor. Hamile kadınlara ve rahimdeki çocuğa oldukça zarar vermektedir. Peçe gözleri zayıflatmakta, ve klavikula hastalığına sebep olmaktadır. Başörtüsü tüberküloz, uyuz ve sifiliz (frengi) gibi hastalıklara sebep olmaktadır.”²¹¹

2.3.4. Bilim Adamları, Aydınlar Ve Yazarların Dinle İlişki Nitelikleri

19. Yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın önde gelen yazarları ve aydınlarından olan Mizra Feteli Ahundov, Hasan Bey Zerdabi, Seyit

²⁰⁹ Abdurahmanov, “Sovyet Hakimiyetinin Milli ve Dini Giyimlerle Bağlı Siyasetine bir bakış”, 9: 165.

²¹⁰ Azerbaycan Gadını dergisi, Nisan 1940, sayı 4, sayfa 10.

²¹¹ Azerbaycan Gadını dergisi, Nisan 1940, sayı 4, sayfa 10-11.

Azim Şirvani, Mehemed Şahtahtinski, Celil Memmedkuluzade, Mehmet Said Ordubadi bazı dini örf ve adetleri, özellikle Muharremlik törenlerini kendi eserlerinde eleştirmişler ve bilimle uzlaşmadığını iddia etmişlerdir.

Halbuki İslam dinini, Allah'ı, Peygamberi ve Kur'ân-ı Kerim'i eleştirmek Azerbaycan'ın Müslüman halkını ciddi rahatsız etmekteydi. Belirtildiği gibi sadece ülkedeki işçiler ve köylüler değil, aydınlar ve yazarların 80%-i ve parti üyelerininse 50%-si Allaha, Kur'âna ve Peygambere inanmaktaydı. Hatta bir kısmı da oruç tutar, namaz kılar ve türbeleri ziyaret ederlerdi.

Bu yüzden Azerbaycan Komünist Partisi, din aleyhine mücadelenin Azerbaycan'ın önde gelen yazarları ve aydınları tarafından yürütülmesi ve bu planın gerçekleştirilmesi için özel Materyalist Derneği kurulmasını kararlaştırdı. Karara göre dernek üyeleri Azerbaycanlı komünistler ve bağımsız Azerbaycanlı bilim adamlarından oluşturulmalı ve AK(b)P MK'ye bağlı kulüplerde şubeleri oluşturulmalıydı. Medyada ise şeyhlere, mollalara, müritlere karşı karalama kampanyaları başlatılmalıydı.

Aralık 1923'de Bakü'de "Materyalistler derneği" kuruldu. Derneğin kurucuları Süleyman Efendiyev, Semedağa Ağamalıoğlu, Gazenfer Musabeyov ve Ruhulla Ahundov'du.²¹² Tüzüğe göre, dernek işçilerden, köylülerden, aydınlardan oluşuyor, bütün materyalistleri kendi çatısı altında birleştirerek materyalizm derslerinin yapılmasını dernek için bir yükümlülük olarak görüyordu.²¹³

AK(b)P Merkezi Komitesi halkın tepkisini çekmemek için Mübariz Allahsızlar Derneğinin "özel" bir teşkilat olduğunu ve içerisine mümkün olduğu kadar çok sayıda bağımsız görüşlü Türk aydınlarını dahil edilmesi için ilgili makamlara talimat verdi. Hal böyle olunca Mehmet Said Ordubadi *Molla Nasreddin* dergisinde editörlüğe getirildi ve din aleyhine teşkilatın komisyon

²¹² Arssihda: f.1, siy. 74, iş 644.

²¹³ Halil Necefov, *S. Ağamalıoğlunun İctimai-Siyasi ve Ateist Görüşleri*, (Bakü: Azərneşr 1968), 142.

üyeliği görevini yürütmeye başladı. Aynı dönemde R.Ahundov, A.H.Garayev, Mehmet Said Ordubadi ve diğer aydınlara, dini bayram ve törenler hakkında makaleler yazmaları ve bu makalelerin günlük basında yayınlamaları talimatı verildi.

Sovyet yönetimin ilk yıllarında din aleyhine yürütülen kampanyaya halk tarafından o kadar da tepki verilme de, zamanla halk, özellikle de bilim adamları tarafından ciddi tepkiler olduğu göze çarpmaktadır. Bu durumda Bolşevik hükümeti kampanyayı daha geniş çaplı yürütme kararı aldı. Azerbaycan yazarlar birliğinin “Azernesr” ve “Parti Neşriyatı” rehberlerine, beş gün içerisinde verilmiş kararları icra etmedikleri takdirde, partinin din karşıtı mücadelesine engel oldukları gerekçesiyle yargılanacakları uyarısı yapıldı. Bu karardan hemen sonra ateizme dair çıkan eserler ve makalelerin sayında ciddi artış gözlenmiş oldu. Böylece Arif Veliyev’in “Bizim Yolumuz”, Mehmet Said Ordubadi’nin “Din Aleyhine Şiirler mecmuası”, Sabit Rehman’ın “Gizli Sesverme ve Mirza Kelenter”, Anar Hakverdiyev’in “Cehennem Mektupları”, “Menim Marallarım”, Mirze Elekber Sabir’in “Ateist Şiirleri” gibi eserler yayınlandı.

Din aleyhine yürütülen politikanın en büyük destekçilerinden biri de hiç şüphesiz basındı. Basında bu işi en faal şekilde üstelenenlerden biri Molla Nasreddin Dergisi’ydi. Buna rağmen derginin faaliyeti Bolşevik hükümetini pek tatmin etmiyordu. Yayın hayatına başladığı ilk günden beri, dergi sayfalarında halkın eğitimsizliği, cehalet duygusu, cahil ve nadan din hizmetçileri, İslam dininin bazı ayin ve törenleri Azerbaycan aydınları tarafından ciddi şekilde eleştiriliyordu. Daha Azerbaycan’ın Bolşevik işgaline maruz kalmasından önce derginin kurucusu ve yazarı olan Celil Memmedkuluzade, modern okullarda eğitim alan Müslüman kızlarına İslam dininin ve ana dilinin öğretilmemesini eleştiriyordu. Yazarın 1907 yılında “Kafkas Şeyhül-İslam’ına iki açık mektup” adlı makalesinde bu konuya dikkat çekiliyordu. Lakin bu eleştirel yazı yüzünden çar hükümeti dergiyi kapattı. Celil Memmedkuluzade yazısında şöyle sesleniyordu: *“Cenap Şeyh sizin buyurmuş olduğunuz okullarda her milletin kızları kendi dinlerinde ve dillerinde eğitim almaktadırlar. Ancak müsaade*

buyurun bir Müslüman öğretmen de bu okullarda barınsın, bu okulu bitiren 20 yaşındaki bir Müslüman kızı en azından kendi isminin Müslüman olduğunu ifade edebilsin ve hiç değilse Müslüman öğrenciler İslam dininden birkaç kelime öğrensinsinler."²¹⁴

Celil Memmedkuluzade başka bir makalesinde ise bilgisiz "Din ve Millet Haini" olan sözde dindarları eleştirerek adeta yerden yere vurmuştur. "Niye Beni Dövüyorsunuz" adlı makalesinde: "*Müslüman kardeşlerime vaaz ederken şöyle söyledim: Bir olan Allaha itaat edin, peygamberine itaat edin ve imamlara itaat edin. Ancak onlara, yani fırıldakçı dindarlara ise, Allaha itaat edin, peygambere itaat edin, mollalara itaat edin, falcılara itaat edin, büyü yapanlara itaat edin, dua yazanlara itaat edin, cinlere itaat edin, şeytanlara itaat edin ve bunların cümlesine itaat edin.*" diyordu.²¹⁵

Sovyet hükümetinin ilk yıllarında parti ve hükümetin dine karşı tutumuyla, bir grup yazarın ve aydının tutumu aynıydı. Celil Memmedkuluzade de o aydınlar arasındaydı. Lakin daha sonralar hükümetin tamamen farklı davranışları Celil Memmedkuluzade'yi ciddi rahatsız etmiştir. Hatta *Molla Nasreddin* dergisinde çıkan bazı makalelerinin kendisinden habersiz şekilde değiştirildiğine itirazını bildirmiş ve Mehmet Said Ordubadi'ye bir mektup yazarak söz konusu dergideki yazılarının gerçeği yansıtmadığını söylemiştir.²¹⁶

Daha sonraki yıllarda *Molla Nasreddin* dergisi yazarın kendi imzasıyla çıkmaya başladı. Yalnız derginin siyasi çizgisi hükümeti tatmin etmemekteydi. Nitekim 1926'da AK(b)P'nin yıl sonu toplantısında derginin siyasi çizgisi müzakere edilmiştir.

Basında, özellikle Komünist gazetesinde *Molla Nasrettin* dergisi tenkit edilmiş ve derginin sanatsal bir durgunluk dönemi içinde olduğu vurgulanmıştır.

²¹⁴ Celil Memmedkuluzade, *Eserleri*, (Bakü: ASSR EA Neşriyatı 1967), 2: 703.

²¹⁵ "Dini mövhümatla 25 yıl kahramancasına mübarize eden yol. Celil Memmedkuluzadeye mübariz Allahsız selamı," *Molla Nasrettin (Allahsız) Dergisi* 1 (1931): 11.

²¹⁶ Qulam Memmedli, *Molla Nasrettin dergisi*, Bakü, Genclik, 1984, 520.

İvan Dubinski “Din ile Mücadele Cephesinde” adlı makalesinde, derginin din aleyhine mücadelesini eleştirmiş, gereken işleri doğru yapmadığını ve onun *Allahsız* dergisiyle değiştirilmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır.

Bunun üzerine 1931 yılı başlarında, Celil Memmedkuluzade ve *Molla Nasrettin* dergisinin faaliyeti hakkında rapor tutularak Azerbaycan Halk Maarif Komiserliği edebiyat bölümü rehberi İgor Bukilpan’a gönderildi. Söz konusu raporda Celil Memmedkuluzade ve dergi editörleri “*siyasi açıdan geri kalmış, bilgisiz ve siyasetle ilgilenmeyen insanlar*” olarak adlandırılıyordu.²¹⁷

Böylece baskılara maruz kalan yazar Memmedkuluzade, dergini korumak için “*Molla Nasrettin*’in programı ve amacı” diye bir bildiri yazarak AK(b)P-nin basın dairesine gönderdi. Bildiride, 1931 yılı başlarında derginin okuyucu kitlesinin emekçiler, fakirler ve eğitim alan gençlerden oluştuğuna dikkat çekilerek, yayın çizgisini değiştirme kararı aldığını ve artık ateizm üzerine yazılar yayınlarak halkın Türklerden oluşan kısmını bilgilendirmeğe ve cehalete karşı mücadele etmeğe çalışacağı vurgulanıyordu. Ayrıca yapılan tüm kampanya ve propagandalarda derginin aktif rol alacağı vaat ediliyordu.

Lakin Memmedkuluzade’nin bu adımı hiçbir netice vermedi. Nitekim 1931’in sonlarında AK(b)P MK, *Molla Nasrettin* dergisinin din aleyhine bir mizah dergisi gibi yeniden neği’ne verilmesi hakkında talimat verdi. Derginin editörlüğüne Veli Hulufu, Mehmet Said Ordubadi, Ahmet Triniç ve İvan Dubinski getirildi.

Allahsız dergisi artık ilk sayısında *Molla Nasrettin* dergisinin din aleyhine yaptığı sözde mücadelesini eleştirmiş ve şöyle yazmıştır: “*Molla Nasrettin 25 yıllık faaliyet döneminde çok önemli işler görmüş hatta ruhaniler ve feodalizmle ciddi mücadele etmiştir. Fakat muasır döneme ayak uyduramamıştır.*”²¹⁸

²¹⁷ Qulam Memmedli, *Molla Nasrettin* dergisi, Bakü, Genclik, 1984, 520.

²¹⁸ “Yeni Molla Nasrettin,” *Molla Nasrettin* dergisi, 1931, no: 1.

Vatanseverlik duyguları ve demokratik ilkeler temelinde Sovyet hükümeti ile işbirliği yapan aydınlardan olan Neriman Nerimanov, Azerbaycan halkının örf ve adetlerini, dinini, tarihini, en önemlisiyse dönemin aydınlarını ve dindarlarını Sovyet rejiminin baskıları karşısında savunan ilk insanlardan olmuştur. Neriman Nerimanov, Ahund Fereculla Pişnamazzade, Nurmammed Efendi İmanzade ve Molla Ahmed Nebioğlu gibi tutuklu dindarları hapishaneden kurtarmıştır.²¹⁹ Neriman Nerimanov Sovyet rejiminin ilk yıllarında hükümetin din aleyhine yürüttüğü siyasete rağmen, rejimin din ile uzlaşılabilirliğini ümit etmiş, sosyalizm fikri İslam yasaları ile kurtulacağını söylemiştir.²²⁰

1920 Mayıs'ında Neriman Nerimanov'un ilk talimatlarında yerli halkın örf-adetlerine ve dini duygularına saygı duyulması özellikle vurgulanmaktaydı. Nitekim Neriman Nerimanov Kara mescitte dindarların karşısında bir konuşma yaparak şöyle demişti: *"Kiliseyi devletten ayırmak, kiliseyi ve dini devletin etkisinden kurtarmak anlamına geliyor. Buradan anlaşıldığı gibi ruhaniler, dindarlar ve keşişler kenardan herhangi bir müdahale olmadan istedikleri dini ve mezhebi istedikleri gibi tebliğ edebileceklerdir. Din özgür olmalı, iman etmekse insanların kendi işidir ve her bir birey için mukaddes bir duygudur"*.²²¹

Neriman Nerimanov'un Sovyet hükümetini İslam diniyle barıştırma düşünceleri bir hayal olarak kaldı. Halbuki İslam dininin Sovyet hükümeti tarafından hiçbir baskıya maruz kalmayacağına tüm varlığıyla inanmaktaydı. Nitekim bir yazısında şunları söylüyordu: *"Biz yeni evlenen genç aileler için devlet nikahından sonra gidip camide imam nikahının da kıyılması taraftarıyız. Her mescitte dindarlar kendi cami imamlarını seçim yoluyla imamlığa getirmeli, her bir ülkenin baş müftüsü de bölge müftüleri tarafından seçim yoluyla seçilmeli ve her bir bölgede müftülük kurumları oluşturulmalıdır."*²²²

²¹⁹ Hasan Hasanov, *Neriman Nerimanovun Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti*, (Bakü: 2005), 248.

²²⁰ Ahmedova, *Nerimanov, İdeal ve Gerçeklik*, (Bakü: Elm ve Hayat 1998), 169.

²²¹ "İngilab ve medeniyet jurnalı", 1929, no:11, (71), 30.

²²² Hasanov, *Neriman Nerimanovun Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti*, 217-218.

1920-30 yıllarında Neriman Nerimanov'un eserleri basında Bolşevik rejimi tarafından tartışılmaya ve eleştirilmeye başlandı. 1930'da *Azerbaycan'ı Öğrenme Yolu* dergisinde Nerimanov'un "Nadanlık" eserinde, mollalarla alay edilmesi konusu çok olumlu karşılandı. Dergide konuya ilişkin şöyle deniyordu: "*Nerimanov hayattayken mollaların nefretini kazanmıştır. Hatta mollaların Nerimanov'a suikast planlarının olduğu iddia edilmektedir.*" Dergi yazarı açıkça mollaların fırıldakları üzerinden Nerimanov'a yükleniyordu."²²³

Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında Nerimanov dinin statüsünü koruma konusunda hayli hizmetler yapmıştır. Nitekim, 1921 yılının nisan ayında Teze Pir mescidinin tamirinin yapılması, Nevruz, Ramazan ve Kurban bayramları, Mevlit günleri ve aşure günlerini tatil günleri tayin edilmesi hep onun adıyla bağlıdır. Muharremlik günlerinde de mescide gıda yardımı yapmıştır.

Radikal komünistler Neriman Nerimanov'un Halk Komiserliği Şurasında (XKŞ) olan faaliyetini Bolşevik ideolojisine ters olduğunu düşünerek ona karşı kampanya başlattılar. Halk insanı, millet adamı olan Nerimanov kendisini radikal Bolşeviklerin baskısı karşısında korumak zorunda kalmıştır.

Ölümünden önce yazdığı "Oğlum Necef'e Mektup" adlı makalesinde eski Bolşeviklerin hayal kırıklığına uğradığı fakat hala komünizm idealarına inandığı apaçık görülmektedir. Nerimanov mektubunda: "*Dev bir devletin kaderini alarak, rapor etmeden diktatörlüğe karar verdiler. Belki sen bu satırları okurken Bolşevizm olmayacaktır. Çünkü bu yönetim şekli Bolşevizm'in sonunun yakın olduğunu göstermektedir. Bunları sen, benim Merkezi Komite de olan kapsamlı raporlarımdan da öğreneceksin. Birçokları makamlarını kaybedecekleri korkusuyla sustukları halde, senin baban cesaretle konuşmaktaydı.*"²²⁴

Artık 1920'lerin sonu, 1930'ların başlarında belirli sayıda yeni Sovyet aydınları ve yazarları yetiştiğinden Celil Memmedkuluzade, Neriman Nerimanov,

²²³ Linin An, "Neriman Nerimanov'un dramları üzerinde müşahidelerim", *Azerbaycanı öğrenme yolu dergisi* 3 (1930): 33-43.

²²⁴ Şamil Kurbanov, *N.Nerimanov ömrünün son illeri*, (Bakü: Azerbaycan Neşriyatı 2003), 375.

A.Hakverdiyev gibi tanınmış aydınlar şiddetle eleştirilmekteydi. Ülkenin Bolşevik işgaline uğramasıyla muhaceret etmek zorunda kalan diğer meşhur yazar ve aydınlar da ülkede yaşananlardan ciddi şekilde rahatsızdılar. Muhacir aydınlardan biri olan Ceyhun Hacıbeyli ömrünün son günlerine kadar ülkesinden uzakta yaşamasına rağmen bilimsel ve sosyal faaliyetlerini sürdürdü, batı okurlarını Azerbaycan edebiyatı, tarihi ve kültürüyle tanıştırdı. Yazdığı makalelerde Sovyet otoriter rejiminin anti demokratik yüzünü gösterdi. Bir çok Avrupa gazetesi ve dergilerinde çalışan Hacıbeyli, vatanından uzakta yaşamını sürdürmesine rağmen, ülkede yeni hükümetin dine ve halkın örf-adetlerine karşı yürüttüğü politikayı peşinen takip etmiş ve tepkisini ortaya koymuştur.²²⁵

Zaman geçtikçe Sovyet ruhunda eğitim görmüş aydınlar meydana çıkmaya başladılar. 20-30 yılları arasında bilimsel faaliyette bulunan hemen hemen tüm bilim insanlarının faaliyetleri, ülkedeki Sovyet yapısının bilimsel olarak haklı gösterilmesini ve onu geniş halk kitleleri arasında teşvik etmeyi amaçlıyordu.

Azerbaycan'ın tanınmış etnograf ve arkeologu A. K. Alekberov'un faaliyeti partinin bilim alanında yürüttüğü politikaya hizmet etmekteydi. A. K. Alekperov dini inançlara karşı mücadele etmeği, bir Sovyet vatandaşının borcu olarak görüyordu. Alekberov'un dediğine göre Sovyet yönetiminden önce, Azerbaycan kadını bir köleydi ve İslam dini kadınları toplumdan tecrit ediyordu. Kadınların başörtüsü takması ve tamamen kapanmaları da, İslam dininin gerçekten kadınların özgürlüklerini ellerinden almasının bir göstergesiydi.²²⁶

Bu nedenle "Azerbaycan ayinleri ve din aleyhine mücadele" adlı makalesinde, din aleyhine mücadelede yeni yöntemler uygulanmasını teklif ediyordu. Yazarın makalede belirttiğine göre, din aleyhine faaliyet sadece mescitlerde veya kiliselerde yapılıyordu, lakin bu yeterli değildi. Dahası Allahsız adlı derneğin din aleyhine faaliyet yapmasını ise tamamen yanlış buluyordu. Zira

²²⁵ Gadjibeyli Djeyhun, İzbrannoe, Baku. AGİ, 1993, 94-95.

²²⁶ Alekperov A. K, Kulti Azerbaydjana i antireligioznaya rabota// İssledovanie po arkheologi i etnografi Azerbaydjana, Baku, 1960, 187-240

söz konusu dernek, en başta isminin zikredildiği “Allahsız” kelimesinden kaybediyordu. Çünkü derneğin ismi olan Allahsız kelimesi fanatik dindarları daha da kışkırtıyordu.²²⁷

Yazara göre, İslam dinine karşı mücadelede eski misyonerlik edebiyatından faydalanarak İslam’a orijinal din gibi değil, Hıristiyan ve Yahudi dinlerinden türemiş bir din gibi yaşanılması, bu mücadelede yapılan en büyük yanlışlardandı. Oysa yazar kendisi ateizmle dine yaklaşan ve komünist idealarına inanan bir aydın idi.

SSCB’nin diğer cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan’da da bilim adamları ve yazarların faaliyeti, her şeyden önce sosyalizm ilkelerine hizmet etmek zorundaydı. Bolşevikler bir anlamda bunu başarmışlardır. Unutmamak gerekir ki, Sovyet aydınları, Sovyet kuruluşunun ürünleri olup faaliyetleri mecburi zorunluluktan ileri gelmekteydi.

²²⁷ Alekperov A. K, Kulti Azerbaydjana i antireligioznaya rabota// İssledovanie po arkheologi i etnografi Azerbaydjana, Baku, 1960,189.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET HAKİMİYETİNİN 1944-50'Lİ YILLARI

3.1. SOVYET HÜKUMETİNİN DİN ADAMLARINA KARŞI TUTUM VE DAVRANIŞLARI

3.1.1. 40'lı Yıllarda Azerbaycanda Dini Ortam

40'lı yılların başlarında, Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde dini mimarlık anıtları, özellikle de cami ve diğer islami mekanlar üzerinde son yıkıcı dalga gözlemleniyor. Genelde camilerin çoğunluğu bu yıla kadar yıktırılmış veya eğitim-öğretim kurumuna yahut depoya dönüştürülmüştü. Gerek merkezde, gerek ücra bölgelerde benzer durum yaşanmıştı. Örneğin, 1938 senesinden Şeki İpek fabrikasına tahsis edilmiş, 3 nolu fabrikanın yanında bulunan eski mescit (Şeki Han mescidi ve 1. Cüma mescidi) binası 1940 yılına kadar depo olarak kullanılmak üzere aynı fabrikaya tahsis edilmiştir. Emekçi Millet Vekilleri Nuha Şehir Konseyi İcra Kurulunun 22 Ekim 1940 tarihli toplantısının gündeminden (7. Konu) belli oluyor ki, fabrika bu binayı yeteri kadar kullanmadığı için bu mescit binasının Nuhada bulunan Cumhuriyet Fabrikalar Birliğine verilmesi uygun görülmüştür. Komite toplantısının nihai kararına göre 3 nolu fabrikanın yanında bulunan mescit binasının “İpek Sanayi Birliği”nin Başkanı yoldaş İmanov’a, 2 günlük süre zarfında sökülmüş malzemelerle beraber binayı Teslim-Tesellüm belgesi ile “Azticaret”in öğretim birliğine teslim etmesi talimatı verilmiştir.²²⁸

Sovyet iktidarı yıllarında benzersiz bir dini-mimarlık anıtı – 18. Yüzyılın ortalarında Azerbaycanda ilk hanlığın kurucusu olmuş Hacı Çelebi Han'ın emri

²²⁸ ARDA, Şeki Arşivi, fond 12, siyahı 1, s.v. 46.

ile Şeki'nin Gilehli mahallesinde inşa edilmiş, iç görüntüsüyle Şeki Han Sarayını anımsatan mescit binası da bolşevik siyasetinin kurbanı olmuştur.²²⁹

Kafkas Şeyhül-İslamı Allahşükür Paşazade bu noktaya işaret ederek yazıyor: “Devrim yıllarında Azerbaycanda 2 bin kadar (bazı kaynaklarda 3 bin kadar)²³⁰ cami ve türbe bulunuyordusa, 80’li yıllarda bu rakam yaklaşık 25 cami ve bir kaç türbe olmuştur”.²³¹

3.1.2. 40’lı Yıllarda Kılık Kıyafetlere Karşı Tutumlar

40’lı yılların başlarında hükümetin dine karşı yürüttüğü mücadelenin en önemli hedefi kadınlara özgü dini kisveler ve örtüler idi. İslami özelliği bulunan çarşaf, burka gibi örtüler, tuhaf da olsa Sovyet medyası tarafından kapitalizmin esareti ve kalıntısı olarak sunuluyordu.²³²

Çarşaf karşıtı mücadelede “Azerbaycan Kadını” dergisi aktif propoganda yapıyordu. Çarşafın sağlık bakımından zararı bulunduğu, bir dizi hastalıkların oluşmasına neden olduğu iddia ediliyordu. Derginin sayfalarından birinde dini örtülerle ilgili komik ve antipati doğuran şu ifadeler yer verilmişti: “Çarşaf giyildiğinde nefes almak zorlaşıyor, çok sıcak oluyor. Çarşaf kadınların ayaklarına dolaştığı, burka da görmelerini engellediği için kadınlar sıklıkla düşüp sakat kalıyorlar, tramvay ve otobüs kendilerini eziyor. Hamile kadınlar ve rahimdeki bebekler için de zararlıdır. Burka ve peçe gözü zayıflatıyor, göz hastalığına neden oluyor. Çarşaf uyuz, tüberkuloz, frengi ve bu gibi hastalıklara neden oluyor”.²³³

²²⁹ Elşen Abdurahmanov, Rahim Hasanov, “Şeki şehrinin XVIII-XIX yüzyıl dini anıtları”, Genç Bilimadamlarının 2. Uluslararası Bilimsel Konferansı, 26-27 Ekim, (Gence 2017), 14.

²³⁰ Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, 77.

²³¹ Allahşükür Paşazade, *Kafkasyada İslam: Tarih ve Muasirlik*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991), 157.

²³² Azerbaycan Gadını dergisi, Mayıs 1940, no: 5, Çarşaf.

²³³ Azerbaycan Gadını dergisi, 22 Nisan 1940, no: 4, Çarşaf.

Çarşaf karşıtı mücadele bazen stakhanovculuk hareketına çağrıyla paralel olarak yürütülüyordu. “Azerbaycan Kadını” dergisinin 10 Mart tarihli sayısında bu konuyla ilgili şu makale yer almaktadır: “1928 yılından itibaren Ali Bayramov adına konfenksiyonun dikiş atölyesinde çalışan Suma Abbasova günlük üretim planını yüzde 180-200 gerçekleştiriyor. Suma şu anda gömlek diken iki makineyi kontrol ederek üretimi 3 katına çıkarmıştır. O, günlük 160 gömlek hedefini aşarak her makinede 180-200 gömlek üretiyor. Kendisinin fabrikada işçi potansiyeli oluşturmakta da büyük hizmeti bulunmaktadır. O, yalnız 1939 yılında 760 ev kadınına fabrikaya işçi olarak götürmeyi başarmış, onlardan çoğunluğunu çarşafklarını açmaları için ikna etmiştir. Suma’nın propogandası ile, Gaffarova Sekine, Memmedova Fatma, Manafova Süreyya, Ahmedova Begüm, Gaffarova Leyla ve diğerleri çarşafklarını atmıştır”.²³⁴

Sovyet propogandasının etki alanlarının büyüklüğüne ve olanaklarına rağmen başkent Baküde ve bölgelerde 20’li yıllardan başlayan örtü karşıtı mücadele, rejim için yeterli sonuçlar edinecek imkanları sağlamamıştı. Halk yüzyıllardır namus simgesi olarak gördüğü başörtüsünden kolay kolay vazgeçemiyor, onu sonsuza kadar bırakamıyordu. Hatta yönetim çevrelerinde bulunan bazı kişilerin hanımları bile, milli ve dini özelliği bulunan örtüler kullanıyorlardı. “Azerbaycan Kadını” dergisinde çıkan makalelerden birinde bu hususa dikkat çekiliyor: “Hayat ilerliyor, insanlar değişiyor, fakat bazı kadınlarımız eskimişliğin sönük örneği olan çarşafı başlarında tutuyorlar. Bu özellikle de Bakü’nün yukarı mahalleleri – Maştağa, Buzovna, Kaganoviç ilçelerinin, Hövsan köyü, İçeri Şehir, Lenkeran, Nuha, Şamahı ve diğer illerin bazı kadınlarına aittir. İşin kötüsü, Bakü Konseyinin Millet Vekili Şirinbacı Aliyeva da çarşafı geziyor. Bilgeh köyünde balık çiftliğinin başkanı, Parti üyesi Mirzabala da onu takip ederek kendi hanımı Leyla’yı halen çarşaf altında tutuyor. Onlardan cesaret alan Novhanı köyünün partcilerinden Abdalbaki Sultanov, 1922 yılından Parti üyesi olan Aliyev Abdülhalil, 1920 yılından Parti üyesi olan Hasanov kendi

²³⁴ Azerbaycan Kadını dergisi, 10 Mart 1940, no: 3, Çarşaf.

kadınlarını çarşaf altında tutuyorlar... Maştağa ilçesinde Sovyet çalışanlarından öğretmen Ağamalı Ağayev, ilçe Komsomol başkanı Balayev, dinle mücadele birliği konseyinin başkanı Ali Abbasov ve diğerleri kendi kadınlarını çarşaf giymeye zorluyorlar”.²³⁵

3.2. SOVYET PROPAGANDASININ ETKİLERİ

Bazı “öncü aktivist kadın ve aydınlar” okul kızlarının ve kadınların çarşaflarını açmaları için mücadele ediyor, propoganda grupları oluşturuyorlardı. Onların sırasında Gülaré Köylükızı²³⁶, Hanım Mahmudova, Bilgeyis Haşımzade, Naime Efendiyeva ve diğerlerini gösterebiliriz.²³⁷

40’lı yıllarda din karşıtı mücadelede ateizm propogandası sırasında kendi tarihini inkar eden “unutulmaz anılar” yazılması o dönemin moda olmuş eylemlerinden biriydi. Parti, Sovyet ve aktivist örgütlerin gerçekleştirdiği “büyük terbiye”, aynı zamanda kaba yönetim ve baskılar sonucunda Sovyet vatandaşlarının çoğunluğu dinle irtibatları olmadığını açıklıyorlardı. 1930-40 yıllarında, yani Stalninizmin kol gezdiği bir dönemde bazı yazarlar ve çizerler korku nedeniyle gerçeği inkar ederek nasıl inançsız olduklarını ve nasıl imansız bir aileden geldiklerini kanıtlamaya çalışıyorlardı. Bu amaçla gazetelerde, “Babam Parti üyesi değildi, fakat dinsizdi. Kur’ân-i Kerimi ayaklarının altına alarak çiğneyip tepiklediğini kendi gözlerimle gördüm. Bunun için tanıklarım da var!” – gibi çocukluk anıları yazıyorlardı.²³⁸

Bahsi geçen zaman diliminde (1920-50 yılları) din karşıtı propoganda yapılması, ateizm terbiyesinin büyük halk kitlelerine aşılması amacıyla bir dizi

²³⁵ Azerbaycan Gadını dergisi, Mayıs 1940, no: 5, Çarşaf.

²³⁶ 1938 yılının Şubat ayından “Azerbaycan Kadını” adıyla çıkan “Şark Kadını” dergisinin Baş Editörü olmuş bu aktivist kadın Sovyet represiyasının kurbanı olmuştur.

²³⁷ Hüseyin Ahmedov ve Sabir Efendiyev, *150 Yaşlı Yubilyar Mekteb ve Şekide Halk Maarifinin tereggisi*, Bakü, Maarif Neşriyatı 1983), 60.

²³⁸ Karakaş, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat dergisi*, 5 (1998): 27.

eserler, konuşma metinleri, broşürler hazırlanıyordu. Bu tür yazıların büyük çoğunluğu küçük çaplı hazırlanıyordu. Burada, “emekçi kesimin temsilcileri”nin bu “eserleri” rahat okuya bilmeleri ve sindirerek daha kolay anlaya bilmeleri hedefleniyordu. Onlardan bir kaçını okuyuculara sunmayı uygun görüyoruz: Mustafa Guliyev. “Medeni Devrim ve İslam”. Bakü Azərneşr 1928, 52 sayfa, M. S. Ordubadi “Muharrem Geleneklerinin Aleyhinde”. Bakü Azərneşr 1930. 30 sayfa, E. Yaroslavski. “Din karşıtı mücadeleyi milliyetçilik karşıtı mücadele ile ilişkilendirmeli”.²³⁹ Bakü Azərneşr 1931. 12 sayfa, M. S. Ordubadi. “Kurban Hurafesi”. Bakü Azərneşr 1931. 24 sayfa, Yem Yaroslavski. “Antidin Propoganda Görevleri”. 17 Nisan 1937 yılında Moskova propogandacılarının toplantısında yapılmış konuşmanın işlenmiş dökümü. Bakü AzPartNeşr 1937. 45 sayfa, Yem. Yaroslavski. “Gomünizm ve Din”. Bakü Azərneşr 1938. 43 sayfa, Yem. Yaroslavski. “Din Karşıtı Propoganda Cephesini Genişletmeli”. 1937 yılında 26-27 Aralıkta MAİ MŞ yanında yapılmış din karşıtı toplantıda Yem. Yaroslavski yoldaşın konuşması. Bakü Azərneşr. Sosyoekonomik şube. 1939 18 sayfa, Emir Tagiyev. “Ailede Din Karşıtı Terbiye”. Anne-babalar için pedagojik bildiri. Seri NO: 6. Bakü Azərbaycan HMK baskısı 1941 21 sayfa, H. Hüseyinov. “Din Karşıtı Cesur Mübariz”. Baküde 1948 yılında yapılmış açık konuşma. Azərbaycan SSC Siyasi ve Bilimsel bilgileri yayınlayan örgütün bülteni. 1941 18 sayfa.

Sovyet döneminde yürütülen siyasetin mahiyetine dikkatleri çeken araştırmacı Şuayıp Karakaş bu konuya karşı tutumun açıklıyor: “...Böylece farklı kültürlerden bir "Sovyet kültürü", farklı zihniyetlerden bir "Sovyet zihniyeti", "homo-sovieticus" (Sovyet adamı) denilen ve insanı, dini ve milli değerlerini kaybederek aslına yabancılaşan kozmopolit yeni bir insan ve bu insanlardan meydana gelen bir "sovyet halkı" yaratılacaktır. 20. yüzyılın bu "mankurtluk ideolojisi", sovyet idarecileri tarafından, yüzden fazla millet ve kabileyi bir garnizonda yaşatabilmenin en önemli silahı olarak kullanılmıştır. Bu silah

²³⁹ Konseyler Birliğinin MAİ Merkezi Şurasının toplantısından. Yem. Yaroslavskinin konuşmasından.

vasıtasıyla, milletlerin hafızasındaki tarihi bağlar kopanlacak ve kendilerini "Sovyet halkı" olarak hissetmeleri sağlanacaktır".²⁴⁰

Fakat Sovyet iktidarı tüm mevcudiyeti döneminde yürüttüğü ateist propogandayla insanlarda bulunan inanç ruhunu, dine karşı duyulan saygı ve sevgiyi tamamen söküp atamadı. Büyük Vatanseverlik Savaşı yıllarında (1941 yılı 22 Hazirandan 1945 yılı 9 Mayıs'a kadar) Sovyet yönetiminin dikkatinin Alman Nazizmi üzerinde kazanılacak zafere yönelmesi ve ahalinin bu yönde seferberliğe odaklanması din karşıtı mücadelenin kısa süreliğine de olsa arka plana itilmesine olanak yarattı. O yıllarda Azerbaycanda insanlar arasında dini duygular canlanmaya başladı. Devletin dine ve din adamlarına karşı tutumunda yumuşama gözlemlendi. Burada amaç zaferin sağlanması için seferberliği başarmak, dindar insanların desteğini kazanmaktı.

3.2.1. İkinci Dünya Savaşı ve Hükümetin Dine Karşı İhlmlı Tutumu

Büyük Vatanseverlik Savaşına yalnız 600 000 Azerbaycanlı büyük kararlılıkla en önde savaşa katılmışlardır. Savaş yıllarında Azerbaycanlılardan oluşan 402, 223, 77, 416 ve 271 nolu milli divizyonlar kurulmuştu. Bu divizyonlara katılan savaşçı ve komutanlar arasında namaz kılan insanların bulunması dini duyguların tamamen mahvedilmediğinin bir göstergesidir. General Heybet Heybetov'un komutanlık yaptığı 223 nolu Alay askerlerinin Mozdok yönünde saldırıya geçmezden önce soğuk bir günde kar üzerinde cemaatle namaz kıldıkları biliniyor.

Savaş yıllarında dini kurumların yönetilmesi ve faaliyetlerinin düzenlenmesi amacıyla belirli reformlar uygulandı. 1943 yılında Rus Provoslav kilisesi işleri ve 1944 yılında SSCB Bakanlar Kurulunun bünyesinde Dini Ayinler İşleri Bakanlığı oluşturuldu. Bu kurumlara ayinlerle ilgili Sovyet mevzuatının

²⁴⁰ Karakaş, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat dergisi*, 5 (1998): 27.

maddelerini yerel yönetim birimleri, aynı zamanda dini kurumlar tarafından doğru uygulanmasını kontrol etmek ve uygun dini örgütlere ait olan çeşitli eylem konularını kontrol etmek görevi verilmişti.²⁴¹

Yukarda belirttiğimiz gibi, Sovyet iktidarının ilk yıllarında SSCB topraklarında faaliyet gösteren Müslüman dini örgütlerinin ve din adamlarının işlerini kontrol etmek ve yönetmek için Ufa şehrinde Merkezi Müslümanlar Dini İdaresi oluşturulmuştu. Fakat bilinen nedenlerle bu kurumun faaliyeti yeterli değildi. Bu nedenle oluşmuş uygun ortamı kullanarak, Ufa şehrinde bulunan Merkezi Müslüman Dini İdaresinin başkanı müftü A. Rasulov'un önerisi ile ve SSCB Yüksek Kurul Başkanlığının uygun kararıyla 1943-44 yıllarında SSCB'de bulunan dini kurumlara ve din adamlarına fiili başkanlık yapmak için bağımsız dini idareler kuruluyor: 1. SSCB'nin Avrupa kısmı ve Sibirya Müslümanlarının Dini İdaresi (Ufa şehrinde) 2. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dini İdaresi (Taşkent şehrinde) 3. Kafkasya Müslümanlarının Dini İdaresi (Bakü şehrinde) 4. Kuzey Kafkas ve Dağıstan Müslümanlarının Dini İdaresi (Mahaçkala şehrinde).²⁴² Birbirlerinden bağımsız olarak çalışan bu Müslüman dini merkezleri bulundukları yerlerde dini kurumların ve din adamlarının faaliyetine yön vermeye başladılar.

3.2.2. Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresinin Tesis Edilmesi

SSCB Yüksek Başkanlık Kurulunun 14 Nisan 1944 tarihli 17 nolu kararıyla Güney Kafkasta Azerbaycan SSC, Gürcüstan SSC ve Ermenistan SSC'dedini kurumların ve din adamlarının faaliyetini düzenlemek için Azerbaycan SSC'nin de üye olduğu Kafkasya Müslümanlarının Dini İdaresi (KMDİ) kuruldu. Bu konuyla ilgili UİK(b)P MK'nin 6 Mart 1944 tarihli ve

²⁴¹ Settarov, *İslam dininin kalıntılarıyla ilgili*, 7.

²⁴² Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, 76.

Azerbaycan K(b)P MK'nın 17 Mart 1944 tarihli uygun kararlarının belirleyici rolü olmuştur. 25-28 Mayıs 1944 yılı tarihinde Kafkas Müslümanlarının birinci kurultayı yapıldı. Kurumsal kurultayda Dini İdarenin tüzüğü onaylanmış ve yönetim kurulu (Şeyh-ul İslam, Müftü ve dini idarenin üyeleri) seçildi. KMDİ'nin ilk Başkanı Ahunt Ağa Alizade seçildi. Kendisine Şeyhülislamlık rütbesi verildi. O, devrimden önceki dönemde Bakü Valiliği Dini Meclisinin Başkanı olmuş Cavat Alizade'nin oğluydu. İlk müftü İbrahim Efendi seçildi.²⁴³ Bu dönemde Kafkasya Cumhuriyetlerinde bulunan Müslümanların Dini örgütleri yeniden kayıt altına alındı.

KMDİ heyetinin 7 üyesinden 4 kişi Şia, 3 kişi ise Sunni akımın temsilçileri idi. İdarenin Başkanı görevini oyçokluğuyla Şiilerin temsilcisi almıştı. Müftünün Şeyhulislam'ın yardımcısı olması KMDİ'nin sadece maliye-işletme işleri alanına aittir. Dini mezhep konularında müftünün tam bağımsızlığı bulunuyordu. 1954 yılında kurumun ilk Başkanı Ahunt Ağa Alizade vefat ettikten sonra bölge Müslümanlarının aynı yıl düzenlenen 3. Kurultayında Sabirabad mescidinin ahundu Muhsin Hekimzade Şeyh-ul İslam seçildi.²⁴⁴

3.2.3. Bütün Sovyet Mekanında Bazı Camilerin Faaliyyetine İzin Verilmesi

1944 yılının sonu, 1945 yılının başında bazı mescitlerin yeniden faaliyet göstermesiyle ilgili karar kabul edildi. Bu karar üzerine Baküde uzun süre çay fabrikası ve çay deposu olarak kullanılmış “Teze Pir” ve Hacı Ejder Beyin mescitleri, Maştağada, Lenkeranda, Nahçıvanda, Ordubadda, Ağdam ve Şekide mescitler açıldı.²⁴⁵

²⁴³ AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 6: 35.

²⁴⁴ Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, 78.

²⁴⁵ Alioğlu, *Faziletli Fereculah Pişnamazzade*, 74-75.

Aralık 1945 yılında SSCB’den Mekkeye ziyaretçi grubu götürüldü. A. F. Pişnamazzade 17 kişilik ziyaretçi grubunun din işleri rehberi olarak atanmıştı. Onlardan iki kişi, Pişnamazzade ve İbrahim Efendi Azerbaycanlı idi.²⁴⁶ Ziyaretçilerin arasında değil İslam dininin detaylarını, sıradan kurallarını bile bilmeyen, farklı amaçlarla Mekkeye gönderilenler de vardı.²⁴⁷

Dini idarelerin başkanları, Sovyet hükümetine karşı yumşak tutumlu nüfuzlu kişilerden oluşan, mevcut ortamın taleplerine uyum sağlamayı tavsiye eden din adamlarıydı. Örneğin, KMDİ’nin ilk başkanı, Şeyh-ul İslam Ahunt Ağa Alizade 1 Haziran 1944 yılında Baküde bulunan “Teze Pir” camiindeki ilk vaazında dindarları Sovyet hükümetine saygılı olmaya, devletin tüm yasalarına uymaya ve böylece dini korumaya davet etmiştir.²⁴⁸

Fakat tüm bu olanlar devletin dine yaklaşımında ilk önceki tutumundan, “ateizm”, “bilimsel materyalizm”, “diyalektik” anlayışlarından vazgeçmesi gibi anlaşılmasını gerekli kılmıyor. Sovyet yönetiminin 40’lıp yılların başında düzenlediği etkinliklerde, kabul edilen kararlarda ve adı geçen kurumları yaratmasında en önemli amacı mevcut dini idarelerin ve din adamlarının faaliyetini kontrol altına almakla yanaşı, dindar nüfus arasında devlete karşı güven ve sevgi sağlamak, savaş sonrası dönemde uluslararası arenada bu “kaygı faktörünü” kullanmaktı. İster savaş döneminde, isterse de müteakip yıllarda ateist siyasetin sürdürülmesi amacıyla gerçekleştirilen tedbirler söylediklerimizin açık kanıtıdır. Şöyle ki, iktidarın dine ve din adamlarına karşı yukarda sıraladığımız “hoşgörüsüyle” yanaşı aynı yıllarda din karşıtı propoganda da devam ediyordu. Sov. İKP MK’nın “Bilim-eğitim propogandasının oluşturulmasıyla ilgili” 1944 yılı tarihli kararın da bu yönde belirli etkisi bulunuyordu. O kararda bilim-eğitim propogandasının genişletilmesi Parti teşkilatlarına bir görev olarak verilmişti. Propogandanın konusu, biçimi ve yöntemi belirlendi.²⁴⁹ Müteakip yıllarda da

²⁴⁶ Alioğlu, *Faziletli Ferecullah Pişnamazzade*, 76; 101; 134.

²⁴⁷ Alioğlu, *Faziletli Ferecullah Pişnamazzade*, 81.

²⁴⁸ Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, 77.

²⁴⁹ Settarov, *İslam dininin kalıntılarıyla ilgili*, 7.

Azerbaycanda din karşıtı propoganda, konuşmalar ve söyleşiler artırıldı, ateist açıklamaların bulunduğu broşür ve kitapçıklar basıldı.

Sosyalist devriminin zaferinden önce sadece Azerbaycanda 3 bin kadar, 1927 yılında ise 969 Şii ve 700 kadar Sunni mescit faaliyet gösterdiği halde, 1944 yılında KMDİ'nin yetki alanına giren toplam 22 mescit, 1 adet “kutsal” yer (“Köy İmam”), aynı zamanda kayıt altına alınmış 70 kadar din adamı vardı. Dindarların dini taleplerinin karşılanması için daha fazla dini kurumlara ihtiyaç duyulmasına rağmen, dini ayinlerle ilgili mevcut Sovyet mevzuatının taleplerinin kaba biçimde ihlal edildiği kişilik savaşımı döneminin idari amirlik yönetim metodunun olumsuz sonucu olarak kayıt altında olan mescit ve din adamlarının sayısı bu kadar az olmuştu. Kafkasyanın Müslümanlar bulunan çoğu yerleşkesinde mescit ve din adamlarına ihtiyaç duyulmasına rağmen vatandaşların vicdan özgürlüğü, dindarların itikat imkanları sıkıştırılıyor, onlar kendi dini duygularını saklamak; dini ayinleri kayıt dışı, izinsiz faaliyet gösteren mollaların başkanlığında farklı dindarların evlerinde, eski mescit binalarında ve “kutsal” olarak bilinen mekanlarda gerçekleştirmek zorunda kalıyorlardı.²⁵⁰

Savaştan sonra ise halkın rağbetini kazanmak için yeniden ibadet evleri açılmaya başlandı. 1942’de eski SSCB de 1312 mescit faaliyet gösterirken, 1947’de bu rakam 3 bini geçmiştir.²⁵¹

1962 yılına ait bilgiye göre Azerbaycanda kayıt altına alınmış 16 mescit²⁵² Müslümanların saygıyla yanaştığı 300 kadar kutsal yer, türbe ve mezar vardı.²⁵³

1950-60 yıllarında ülkede faaliyet gösteren az sayıda mescitlerde insanlar sınırlı imkanlarla da olsa ibadetini yapıyordu. Sovyet dönemi kaynaklarının aktardığına göre Bakü ve civar köyleri ile yanaşı Azerbaycan’ın Kuzey-Batı bölgesi de dindarlık bakımından farklılık arz ediyordu. Şöyle ki, o dönemde

²⁵⁰ Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, 76-77.

²⁵¹ Gadjibeyli Djeyhun, İzbrannoe, Baku. AGİ, 1993, 98

²⁵² Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, 71.

²⁵³ Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, 42.

günlük öğle namazlarında Balaken, Zakatala, Göyçay, Şeki, mescitlerinde, bunun gibi Bakünün “Tezepir”, “Ejderbey”, “Maştağa”, “Buzovna”, “Nardaran”, mescitlerinde yaklaşık 50-60 kadar kişi namaz kılıyordu, bazı Şii mescitlerinde (Astara, Gence, Salyan mescitleri) ise namaz kılanların sayısı 15-20 kişiyi geçmiyordu.²⁵⁴

3.2.4. Yumuşamaların Halk Üzerindeki Sosyo-Psikolojik Tesiri

Sov. İKP MK’nın “Bilimsel ateizm propogandasında büyük kusurlar ve bu propogandayı iyileştirmek tedbirleriyle ilgili” 7 Temmuz 1954 yılı ve “Toplum içinde bilimsel ateizm propogandası sırasında yapılmış noksanlarla ilgili” 10 Kasım 1954 yılı tarihli kararları vurgulaya biliriz. Bu kararlarda, Parti yönetimine kendilerinin din karşıtı tutumlarında sergiledikleri pasiflik hallerine son vermeleri ve dini idyolojinin komünizm kuruculuğuna verdiği zararı anlatmaları talimatı veriliyordu.²⁵⁵

Azerbaycan KP MK’nın “Ülkede bilimsel ateizm propogandasının durumu ve iyileştirmek tedbirleriyle ilgili” 1961 yılı kararı, Azerbaycan KP’nin 25, 26 ve 27. Kurultayları, ateizm konusuyla ilgili düzenlenen istişare toplantısı (1963 yılı), Sov. İKP MK’nın Haziran 1963 yılı Genel Oturumunun ve “Toplumun ateizm terbiyesini kuvvetlendirme tedbirleriyle ilgili” kararı, Azerbaycan KP MK’nın “Toplumun ateizm terbiyesini kuvvetlendirme tedbirleriyle ilgili” 25 Şubat 1964 yılı tarihli kararı ve diğer “bilimsel ateizm terbiyesi” adıyla gerçekleştirilen tedbirler²⁵⁶ Sovyet iktidarının dine karşı olumsuz tutumunun müteakip yıllarda da devam ettiğini gösteriyordu.

²⁵⁴ Ehedov, *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, 83.

²⁵⁵ Settarov, *İslam dininin kalıntılarıyla ilgili*, 8.

²⁵⁶ Settarov, *İslam dininin kalıntılarıyla ilgili*, 10.

SONUÇ

Bu çalışma 70 yıl süren Sovyet döneminin 1920-1950 yılları arasında özellikle stalin döneminde yaşanan dini hayatı temel dinamikleriyle ortaya koymak ve ilgili dönemde yaşayan halkın sosyo kültürel ve sosyo psikolojik tutumlarını ele alarak incelenmeye çalışılmıştır. Söz konusu dönemde dini hayatla ilgili politik tutumlar hakkında bilgi verilmiş ve yaşanan atmosferin dini hayata nasıl bir etki ettiğinin resmi çizilmeye çalışılmıştır. Özellikle kültürel alanda yeni bir sistemin topluma empoze edilmeye çalışıldığı dönemde, özellikle eğitim sistemindeki köklü islahatların yapıldığı, halkın geleneksel değerlerini yıkıp yerine yeni bir sistemi inşa etme politikaları toplum üzerinde olumsuz bir etki bıraktığını söyleyebiliriz. İlgili dönemde devletin dine karşı uyguladığı sert politikalar ikinci dünya savaşı sırasında ekonomik krizin toplumun üzerinde olumsuz etkisi olmasına rağmen, özellikle inançlı kesim için dini alanda bir rahatlama olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu dönemde insanların ibadet evlerinin yeniden açılmasına müsaade edilmiş, halkıyla arası açık olan rejimin bir nebze olsun bütünleşme içerisine girildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu rahatlama kısa sürdü, savaşın hemen ardından dini alandaki baskılar devam etmeye başladı.

1920-1950’li dönemde Dünya siyaset arenasında adından söz ettiren ve döneme damga vurmuş şahsiyetlerden olan ‘Stalin’in, dönemin din politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında etkin bir rol aldığı bilinmektedir. Stalin isminin bir korku unsuru haline dönüştüğü dönemde bireylerin, değil dini ibadetlerini hatta müslüman olduklarını söylemeleri bile onları ölümle karşı karşıya koyacağı düşüncesi hakim idi. Söz konusu dönemde ister toplumsal anlamda isterse bireysel anlamda halkın psikolojik bir travma yaşadığı bilinmektedir. Tabanında ‘geleneksel halk dindarlığı’ olan Azerbaycan halkının dine olan yatkınlığı ve ilgisi Stalin döneminden büyük oranda etkilenmiştir. Yeni nesillerin ateist ruhda terbiye edilmesini zorunlu hale getirmesine rağmen, köylerde ve kırsal bölgelerde bir takım din hocalarının verdiği ‘şifahi’ din eğitime yöneldiği belirlenmiştir. Lakin

bu dönemde özellikle dini alandaki politikaları benimsemeyen halkın bir kısmı, yaşlı köy imamlarına sığınmak suretiyle gayri resmi de olsa dini eğitimlerini devam ettirmiş ve halkın küçük bölümünün de olsa dine olan ilgisi ihmal edilmiş, neticede muhafazakar tutumun kuvvetlenmesine yol açmıştır.

Ateizm politikasının tüğyan ettiği dönemde halkın daha sonraki dönemlerde tarikat ve mezhepler yoluyla, özellikle Şii mezhebinin yoğunluk teşkil ettiği bölgelerde, insanlar inançlarını adeta örf haline getirmiş, çeşitli tören ve etkinliklerle dinlerini yaşamış ve korumuşlar. Zira dönemin önderi sayılan ve toplumu yönlendirmede ön safta yer alan dönemin aydınlarından Neriman Nerimanov ve Celil Memmedkuluzade muharremlik törenlerinin gereksiz ve mantıksız olduğunu kendi makale ve yazılarında söyleyerek Şii toplumunun tepkisini çekmiştir.

Son olarak Sovyet döneminde yaşanan farklı dindarlık profillerinin ortaya çıkmasına yol açtığı ve özellikle rejimin empoze etmeğe çalıştığı materyalist anlayışı benimseyen bireylerin bu anlayışla geleneksel halk kesiminden dindarlık noktasında ayrıldığı gözlemlenmiştir. Bu ayrılık Sovyet Döneminin din, kültür, eğitim ve ekonomi alanındaki politikalarının belirleyici rol oynadığı tespit edilmiştir. Zira devletin dini alanda baskıcı politikalarıyla halkını ötekileştirdiği, şiddet unsurunu kullanarak onu zorunlu bir kültürel değişime sürüklediği, eğitim politikalarıyla Kutsalla olan bağlarını kopardığını söyleyebiliriz.

Sovyetler Birliği kurulduğundan ta çöküşüne kadar müslümanların dini inancı, ahlakı ve aile yapısı üzerinde her tür yöntemi hayata geçirmeğe çalışarak ne kadar strateji izlediyse, hangi yöntemleri kullandıysa da kalıcı bir sonuç elde edemedi. Sovyetler Birliğinde yaşayan müslümanların büyük çoğunluğunu belli bir seviyede yozlaştırmayı başarmakla beraber, müslümanların kalbine, vicdan ve gönlüne yerleştirdiği, yaşadığı inancını ve ahlakını aile yapısını yok edemedi, ortadan kaldıramadı. Çünkü her evde dede, nine ya da büyük amca vs. gibi dinden haberi olan birileri, genç nesli bir şekilde şahadet getirmeğe, Allahı ve İslamı tanıtmaya vesile olmuştur.

KAYNAKLAR

- Ahmedov, Hüseyn ve Sabir Efendiyev, *150 Yaşlı Yubilyar Mekteb ve Şekide Halk Maarifinin tereggisi*, Bakü, Maarif Neşriyatı 1983.
- Akademi Araştırma Heyeti, *Bir Müslümanın Yol Haritası, (İlmihal) İman, ibadet, ahlak*, İstanbul: Işık Yayınları, 2013.
- Alekperov, A. K. *Kulti Azerbaydjana i antireligioznaya rabota// İssledovanie po arkheologi i etnografi Azerbaydjana*, Baku, 1960.
- Alioğlu, Gazanfer. *Faziletli Ferecullah Pişnamazzade*, Bakü: Güneş Neşriyatı 2006.
- Aliyev, Haydar. *“Dinimiz halkımızın milli ve manevi servetidir”*, “İrşad” İslam Araştırmaları merkezi, 1999
- AMEA, Tarih Enstitüsü, *Azərbaycan Tarihi*, Bakü: Elm Neşriyatı, 2007.
- Ateizm v CCCP: stanovlenie i razvitie /Pod red. A. F. Okulova, M: Mysl, 1986, 235 (3)
- Balayev, M. *İslam ve Onun İctimai Siyası Hayatda Rolü*, Bakü: Azərneşr 1991.
- Djeyhun, Gadjibeyli. *İzbrannoe*, Baku. AGİ, 1993.
- Ehedov, Abdulla. *Azərbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*, Bakı: Azərneşr, 1991.
- Firdevsi, Ahmedova. *Neriman Nerimanov- İdeal ve gerçeklik*, Bakü: İlim ve hayat, 1998.
- Hasanov, Cemil. *Ağ lekelerin gara kölgəsi*, Bakü: Gençlik Yayınları, 1991.
- Hasanov, Hasan. *Neriman Nerimanovun Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti*, Bakü: 2005.

- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi* İstanbul: TDV Yayınları 1998.
- İstoriya Azerbaydjana V 3-X t. T.2. / Pod. red. İ.A.Guseyinova, A.S. Sumbat-zade, A. N. Quliyeva, E.A.Tokarjevskogo. Baku: İzdatelstvo Akademii nauk Azerbaydjanskoy SSR, 1960.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları 2010.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*, Trabzon: Eser Ofset Yayıncılık 2017.
- Kasimov, Celal. *Yaddaşın berpası*, Bakü: Azərneşr 2004.
- Kızılgeçit, Muhammed. *Din Psikolojisi`nin 200`ü*, Ankara: Otto Yayınları 2017.
- Kobetskiy, M. Bezbojie Sredi Naçionalnostey SSSR, M. 1940, S. 454
- Köse, Ali ve Ali Ayten. *Din Psikolojisi*, İstanbul: Timaş yayınları, 2014.
- Kuliyev, Mustafa. *Medeni İngilab ve İslam*, Bakü: Azərneşr 1928.
- Kuluzade, Musa. “*Sovyet Hakimiyetinin İlk Yıllarında Azerbaycan`da Allahsızlar Cemiyetinin Kurulması ve Faaliyeti*”. Devlet Ve Din. 3 (2009).
- Kurbanov, Şamil. *N. Nerimanov ömrünün son illeri*, Bakü: Azərbaycan Neşriyatı 2003.
- Manafli, Habibulla. *Şeki isyanı*, Bakü: Zaman Neşriyatı, 2004.
- Memmedkuluzade, Celil. *Eserleri*, Bakü: ASSR EA Neşriyatı 1967.
- Mısıroğlu, Kadir. *Moskof Mezalimi*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1992.
- Muradaliyeva, Elmira, Fezail İbrahimli ve Süleyman Elyarlı. *Azerbaycan Tarihi, XIX-XXI asrın evveli, Ali Mektebler için muhazire kursu*, Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2010.

- Mustafayev, Gadim. 20. *Asrın Başlarında Azərbaycanda İslam İdolojisi ve Onun Tenkidi*, Bakü: Marif Neşriyatı, 1973.
- Necefov, Halil. S. *Ağamalıoğlunun İctimai-Siyasi ve Ateist Görüşleri*, Bakü: Azərneşr 1968.
- Nerimanov, Neriman. *Ücralarda Devrimlərimizin Tarihine Ait, /İ. V. Staline Mektup/* Bakü: Azərbaycan Devlet Neşriyatı Poligrafi Birliğı 1992.
- Nuruzade, Şehla. *XX asrın 1920-1930. Yılları arasında Azərbaycanda Etnokonfessional şərait*, Bakü: Hazar Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Ordubadi, Memmed Said. *Bab ve Beha*, Bakü: Azərneşr 1940.
- Orucova, Meryem. *Azərbaycanda ve Mühaciretdə Musavat partisinin faaliyyəti, 1911-1992*, Bakı: Azərneşr, 2001.
- Özcan, Zeynep. *İnönü Dönemi Dini Hayat*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi yayınları, 2015.
- Paşazade, Allahşükür. *Kafkasyada İslam: Tarih ve Muasirlik*, Bakü: Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1991.
- Refiyev, Bahtiyar. *Aysberg`in sualtı hissesi: 20. yıllar*, Bakü: Azərneşr 1995.
- Resulzade, Memmed Emin. *Azərbaycan Cumhuriyyəti*, Bakü: 1990.
- Resulzade, Memmed Emin. *Stalinle İhtilal Hatıraları*, Bakü: Elm Neşriyatı, 1991.
- Settarov, M. *İslam dininin kalıntılarıyla ilgili*, Bakü: Azərbaycan SSR EA Neşriyatı, 1967.
- Tağıyev, Emir. *Ailede din aleyhinə tərbiyə, Ata-analar üçün pedoqoji varaka*, Bakü Azərbaycan HMK neşri 6 (1941).

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur`an Dili*, İstanbul: Çelik-Şura Yayınları 1992.

Yusifov, Yusif, Tofiq Veliyev ve Şövkət Tağıyeva, *XX Asır Azərbaycan Tarihi, Ali mekteblər üçün derslik*, Bakü: Tehsil 2009.

“Kur`ân`ın Tercümesi”, *Dirilik dergisi* 1, ocak (1916).

Ali Yıldız Musahan, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası”, *İLTED* 44, (2015): 237.

Allahsız dergisi, 11 Nisan 1932, 4 (9).

Allahsız dergisi, 13 Nisan 1932, 4.

Allahsız dergisi, 28 Ekim 1932, 8 (12).

Allahsız dergisi, 8 Nisan 1932, 4 (9).

Allahsız dergisi, Eylül-Ekim 1931, 2,3.

Allahsız dergisi, Nisan 1932, 4 (8).

Allahsız dergisi, Nisan 1932, 4 (9).

An, Linin. “Neriman Nerimanovun dramları üzerinde müşahidelerim”, *Azerbaycanı öyrenme yolu dergisi* 3 (1930).

Antireligioznik dergisi, 1929, no: 9.

Azerbaycan Gadını dergisi, 10 Mart 1940, no: 3, Çarşaf.

Azerbaycan Gadını dergisi, 22 Nisan 1940, no: 4, Çarşaf.

Azerbaycan Gadını dergisi, Mayıs 1940, no: 5, Çarşaf.

Azerbaycan Gadını dergisi, Nisan 1940, sayı 4, sayfa 10-11.

Azərbaycan Qadını dergisi, Ocak 1939, 2.

Abdurahmanov, Elşen. “Sovyet Hakimiyyətinin Milli və Dini Giyimlərlə Bağlı Siyasətinə bir baxış”, *Bakü İslam Universiteti İlmî Məcmuə* 9 (2014).

Karaca, Faruk. “Din Psixologiyası’da metod Sorunu və Bir Dindarlıq Ölçəğinin Türki Cəmiyyətinə Standartlaşdırılması”, *EKEV Akademik Dergisi* 3, sy. 1 (2001): 192.

Molla Nəsrəddin (Allahsız) Dergisi 1 (1931).

Molla Nəsrəddin dergisi, 1931, no: 1.

Memmedli, Qulam. *Molla Nəsrəddin dergisi*, Gənclik, 1984, 520.

Karakaş, Şüayır. *Türki dünyası dil və ədəbiyyat dergisi* 5 (1998): 27.

Abdurahmanov, Elşen və Rəhim Həsənov, “Şəki şəhərinin XVIII-XIX yüzillik dini abidələri”, *Gənç Bilimadamlarının 2. Ululararası Bilimsel Konfransı*, 26-27 Ekim, (Gence 2017), 14.

<http://army.lv/ru/Konstitutsiya-SSSR-1936-god./737/340/2>

<https://azvision.az/news/12794/allahsizligin-azerbaycana-gelisi-arasdirma-fotolar-davami.html>

<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-39693941>

Azərbaycan Respublikası Siyasî Sənətlər və İctimaî Hərəkətləri Dəvlər Arşivi (ARSSİHDA) f.1,siy. 2, iş 159.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Sənətlər və İctimaî Hərəkətləri Dəvlər Arşivi (ARSSİHDA), f.1,siy. 74, iş 132.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Sənətlər və İctimaî Hərəkətləri Dəvlər Arşivi (ARSSİHDA), f. 1, siy. 85, iş 790.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f. 1, siyahı 77, iş 1049.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f. 2, siy. 22, iş 139/140.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f. 2, siy. 74, iş 136.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f. 2, siyahı 22, iş 156.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f.1, siy. 48, iş 40.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f.1, siy. 74, iş 133;

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHD), f.1, siy. 74, iş 224.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f.1, siy. 74, iş 638;

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f.1, siy. 74, iş 644.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f.1, siy. 74, iş 651.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f.1, siy. 77, iş 23.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi
(ARSSİHDA), f.1, siy..22, iş 190.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi (ARSSİHDA), f.1, siy..235, iş 959.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi (ARSSİHDA), f.1, siy.22, iş 151.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi (ARSSİHDA), f.1, siy.74, iş 216.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi (ARSSİHDA), f.1, siy.85, iş 552.

Azərbaycan Respublikası Siyasî Senetler ve İctimaî Hareketleri Devler Arşivi (ARSSİHDA), f.1, siyahı 235, iş 794.

Azərbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), Şeki Arşivi, Fond 12, siy.e 1/1, s.v. 4.

Azərbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), Şeki Arşivi, fond 102, s.v. 17, protokol 1.

Azərbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), Şeki Arşivi, fond 12, siyahı 1, s.v. 46.

Azərbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), Şeki Arşivi, fond 13, siyahı 1, s.v. 49.

Azərbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), Şeki Arşivi, KİK protokolleri, 1937, fond 13, siyahı 1, s.v. 580.

Azərbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), Şeki şubesi, fond 13, siyahı 1, s.v. 657.

Azərbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), Şeki şubesi, KİK protokolleri, fond 13, siyahı 1, s.v. 580, sayfa 251, 256.

Ganbarov, Asaf. "Azerbaycan'da Din, Siyaset ve Laiklik", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.

"Çerkov – znamya kontrrevolyuçii," *Bakinskiy Raboçi gazetesi*, 12 Ocak 1930.

"İngilab ve medeniyet jurnalı", 1929.

"Muslumanskaya jizn v musulmanskoy arkheologičeskoj obşestve", *Kaspiy gaz.* 1917, 17 oktyabrya.

Alekperov, Elesger, "Tabiatı yahşi öyrenmek- mövhümata ölümçül zerbedir," *Allahsız gazetesi*, 1935, no: 2-3.

"Baptisti perekraşivayutsya", *Bakinskiy Raboçi gazetesi*, 7 Ocak 1930.

Agamalı-oglu, Doloy çadru, *Bakinskiy Raboçi gazetesi*, 5 Mart 1929. No: 56, (2920).

Allahsız Gazetesi, 1935. No: 7-8.

Bakinskiy Raboçi gazetesi, 18 Ekim, 1925, no: 228, (1550).

Bakinskiy Raboçi gazetesi, 3 Ocak 1928.

Bakinskiy Raboçi gazetesi, 6 Ocak 1930, no: 4 (3075).

Bakinskiy Raboçi gazetesi, 1930, 6 Yanvarya, no: 4, (3075).

Koçarlinskiy, Ferudin. "Ko Dnyu Aşura", *Zakavkazie Qazeti*, 10 Şubat 1907, 33.

Kaspiy Gazetesi, 8 Kasım 1906, no: 240;

Kaspiy Gazetesi, 10 Kasım 1906, no: 242.

Kaspiy Gazetesi, 23 Mart 1913, no: 67.

Kaspiy Gazetesi, 4 Ocak 1913, No: 3

Kaspiy Gazetesi, 6 Eylül 1917, no: 199.

Komünist gazetesi, 10 Mayıs 1920, 6.

Komünist gazetesi, 13 Şubat 1929.

Komünist gazetesi, 20 Mayıs 1920, no: 15.

Komünist gazetesi, 24 Mart, 4 Nisan, 19 Nisan, 1921.

Komünist gazetesi, 6 Mayıs 1920, 4.

Komünist gazetesi, 13 Ocak 1929.

Komünist gazetesi, 13 Ocak 1929, no: (2516).

Komünist gazetesi, 19 Ekim 1927

Komünist gazetesi, 1929, 138-175.

Komünist gazetesi, 1929

Komünist gazetesi, 21 şubat 1929, no: 43 (2549).

Komünist gazetesi, 22 Mart 1929.

Komünist gazetesi, 31 Ekim 1929

Komünist gazetesi, 6 Haziran 1930, 127.

Komünist işçi köylü muhabiri, Mart 1937, 5,6.

Muslumanskaya jizn v 1912 g. *Kaspiy gazetesi*, 3 Ocak 1913, no: 2.

Muslumanskaya jizn v 1912 q. *Kaspiy gazetesi*, 1913, 3 Yanvarya, 2.

Nuqsanlarımız, “*Baku*” gaz., 1911, 5 Avgusta, no: 175.

Şeki Fehlesi gazetesi, 1928; 10 Eylül, 55; 24 Eylül, 59; 3 Ekim, 62, 66; 13 Kasım, 72.

Şeki Fehlesi gazetesi, 20 Kasım 1928, 74.

Şeki Fehlesi gazetesi, 21 Mayıs 1928, 35 (615).

Şeki Fehlesi gazetesi, 3 Ekim, 1928, 60.

Şeki Fehlesi gazetesi, 30 Ağustos 1928, 53.

Şeki Fehlesi gazetesi, 30 Aralık 1930, 58;

Şeki Fehlesi gazetesi, 27 Ekim 1932, 60.

Şeki Fehlesi gazetesi, Aralık 1930, 57.

Şeki Fehlesi gazetesi, Ekim 1928, 66.

Şil. Sektantı-vraqi kulturi. Bakinskiy Raboçi gazetesi, 7 Yanvarya 1930, no: 5, (3076)

Şirvanskiy. Teatr tyurksogo raboçego, *Bakinskiy Raboçi gazetesi*, 19 Ağustos, 1925, no: 187, (1509)

Vezirov Gaşım-bek, İslam i proqress. *Kaspiy gaz*, 5 Ekim 1906, no: 236.

Zaylikov, “18 mescid medeni maarif ocağına dönderilmelidir”, *Komünist gazetesi*, 4 Ocak 1929, no: 3 (2509)

ÖZ GEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Rüstem Nuriyev		
Doğum Yeri ve Yılı	Azerbaycan, 20.02.1983		
Medeni Durumu	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Rusça, Arapça.		
Öğrenim Durumu	Başlama Bitirme Yılı	-	Kurum Adı
Lisans	2000	2005	Konya Selçuk Üniv.
Yüksek Lisans			
Doktora			
Çalıştığı Kurum (/lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar			
Aldığı Ödüller			
İletişim (eposta)	rustemnuriyev@hotmail.com		